Dr.Saleh Ebrahimi

چلونایەتی باری ئابوری: تابەر لەو ئالو گۆڕانەی دەیەکانی رابوردو، لە لورستاندا، بیڕانوەند ـ ەکان، هە روەکو خێڵەکانی دیکە، خەریکی ئاژاڵ داری بون ولەگەل ئەوەیشدا هەندێ دانە وێڵە شیان بۆ بژیوی خۆیان، دە چاند، بیڕانوەند ـ ەکان لە دەورەی شەردا لە هەل ومەرجێکداکە دەیان توانی، لەوکالا وکەل‌و پەلانەی‌کە دەبرانە بروجرد مالیا تیان وە ردەگرت (ئیدموندز ۲ ۱۰-۳-۱۰۳). بەلام ئیستا هێشتا هەندێ لە بیڕانوەند ـ ەکان خەریکی مەرو مالات دارین وکشت وکالیش دەکەن. بەلام زۆرتری ئەوان‌کە لەشاری خورە ماوا دەژین، هەمو جۆرەکاریێ‌دەکەن، تاژیانیان دابین بکەن (تەحقیقاتی مە یدانی)

باری کۆمەلایەتی: خێڵی بیڕانوەند لەکۆمەلێ تایفەو تیرەی تۆرەمەی باوکەوە ساز دەدرێ‌کە لەبە را لەبان ئەوان تیرەی خانەکان بون. تیرەی خانەکان لەتۆرەمەی میرزا ئەحمەد شە مسە دینی لە شاخەی ئالاهینان و لەم ۴ تیرە پێک هاتون: ئەسە دخانی ناوداربە زینو(: ز. ینەب)حە یدەرخانی ناودار بە خانم بی‌بی، مرادی وعەلی محە مەدی، خانەکانی ئەسە دخانی وحە یدە رخانی بە هێزترین و بە دەسە لاترینی خانەکان بون کەلە ئاخری حوکومەتی محەمەد شای قاجار تائاخری رە زاشا مروڤی ئازا و بوێرو ناودارلە نێویاندا سەری هە لداوە. لەم رووە خێڵی بیڕانوەند ـ هەروەکو خێڵەکانی‌تری لورستان رابە ری یەکی واحیدیان نە بووە، بە لکوهەر بەشێ لەوان لە ژێر چاوە دێری‌ئە ندامانی تیرەی خانەکان بە رێوە براون. ژێر تیرەی خانەکان. سەرانی تیرە و تایفەکان، یانی کویخاکان بون و هە ندێ‌لە وانە دارای دە سە لاتێ فرە تربون (هە رئەوێ)، ئیدموندزکە لە ئاخری دوابرانی کلکەی قاجاریە، یانی لە دەورەی شە روئاژاوە داچوتە لورستان، دە نوسێ‌کە حوسێن خان لە خانەکانی بیڕانوەند، دە سە لاتێ فرەی بە سەر کوێخاکاندا نە بووە (پە رەی ۲ ۱۰). تیرەکانی بیڕانوەند لە باری دەسە لات و قودرەت وەکو یەک نە بون، هە روەک تیرەکانی مال ئە سە دو یار ئە حمەد، بە دە سە لات بون، بە لام تیرەکانی

Dr.Saleh Ebrahimi

پێکهێنەری شاخەی دە شایینان، یانی پیرداده، رەش، شلکە، چە قەڵ، دو کان، دلڕان و... دە سە لاٚتیٚ کە متریان هە بووە و لەو روە وە بەوێنەی رە عیەت، رایان بواردوە (تە حقیقاتی مە یدانی).

باری رامیاری خێڵی بیرانوەند: ئەم خێڵە هە روەکو خێڵەکانی تری لوڕستان لە ئاکامی دەس تێوە ردانی حوکومەتەکان و نویٚکرد نەوەی ناوچەکە، گۆڕانی بە سە ردا هاتووە، ئێستا دە سە لاٚتی خانەکان، وەک جاران نە ماوە و تیرەکانیش هەر یەکە بەوێنە یەکی سەر بە خوٚن. لە لایەکی ترەوە کۆچ کردنی بیرانوەند ـ ەکان بۆشاری خورە ماوا و سازدانی دە سەی کەما یەسی شارنشینی، ئەوانی والیٚکردوە، تالە راست دە سەکانی ترا، لە یەکتر پشتیوانی بکەن، بە واتایێ دیکە ژیانی بیرانوەند ـ ەکان، لە شاری خورە ماوا بۆتە هۆی زیاتر پێکەوە بونیان. **سەر چاوە:** ئێدموٚندز، سیسیڵ جان، «یادداشتەکان لە بارەی لورستانە وە»، دو سە فەر نامەلەبات لوڕستان، تەر جەمەی سکە ندەر ئەمانو للاهی بە هاروەند و لیلی بەختیار، تاران ۱۳٦۲ هەتاوی؛ ئیعتما دسە لتەنە. محەمە دحوسێن، میراتی بولدان، بەکۆششی عەبدو لحوسێن نە وایی و هاشم موحە دیس،تاران، ۱۳٦۷، ئە مانوللاٚهی بە هاروەند، سکە ندەر، هوٚزی لوڕ، تاران ۱۳۷۴؛ بە یات: کاوە، عەمەلیاتی لوڕستان، بە لگە نامەکانی سە رتیب محەمەد شابەختی (۱۳۰۳ و ۱۳۰٦) هە تاوی، تاران، ۱۳۷۳؛ جوغرافیای لوڕستان، پێشکۆ و پشتکۆ، بەکۆششی سکەندەر ئەما للاهی بەها روەند، تاران ۱۳۷۰، حەنیف محەمەد، ناسینی خێڵی بیرانوەند، خورە ماوا، ۱۳۷۷؛ راسیخ، شاپور، «حەشیمەت و دەسەکانی هاورەگەز» ئێران شار، تاران، ۱۳۴۲ هەتاوی و ۱۹٦۳ز-ج ۱؛ راولینسوٚن، هێنری، سەفەر نامە، تەرجەمەی سکەندەر ئەمانوللاٚهی بە هاروەند، تاران ۱۳٦۲، ردزمارا، عەلی، جوغرافیان نیزامی ئێران (لوڕستان) تاران ۱۳۲۰ هەتاوی، سپێهر، محەمەد تەقی، ناسختە واریخ بە کۆششی جیهانگیر قائیم مەقامی، تاران، ۱۳۴۴، سەرژمێری کۆمەلاٚیەتی، ئابوری، عەشایری

Dr.Saleh Ebrahimi

کۆچەر ۱۳٦٦. نەتیجەی تەفسیلی، هەموی وڵات، ناوەندی ئامارو‌سە رژمێری ئێران، تاران ۱۳٦٧؛ فەوریە ژان باتیست، سێ ساڵ لە دەرباری ئێراندا، تـەرجـەمەی عـەباس ئیقباڵ ئاشتیانی، تاران، دنیای کتێب؛ کەیهان، مەسعود، جوغرافیای مـوفەسەلی ئێـران، تاران، ۱۳۱۱؛ سەعد وەندیان، سیروس. بە لگە نامەی یـەکـەمین سپەهبود-ی ئێـران ئەحمەد، ئەمیر ئەحمەدی، تاران ۱۳۷۳؛ مـوعین سـەڵتـەنەی خـورەمـاوی، رەحـیم، «جــوغرافـیای لورسـتان»، شـەقایق، خـورەمـاوا، ۱۳۷٦، سـاڵی ۱ ژمـارەی ۳ و ۴؛ هەڵبژاردەی تەواریخ، مەنسوب بە موعینەدین نەتەنزی، بـەکـوششی ژان ئـوبن، تـاران ۱۳۳٦، نەجمودەوڵە، عەبدولغەفار، سەفەر نامەی خوزستان، بەکۆششی محەمەد دەبیر سیاقی تاران ۱۳۴۱؛ والیزادەی موعجزی، محەمەد رەزا، تاریخی لورستان (رۆژکاری قاجار)، تاران، ۱۳۸۰، یەغمایی، مونتەخەباتی سادات، حەماسەی فـەتحی نـایبی، بـە کۆششی عەلی دیهباشی، تاران، ۱۳٦۸ هەتاوی و هەروا بیروانە:

field, H, canttibutions to the anttopog of ran chicago; 1939

سکەندە، ئەمانوللاهی بە هاروەند دایرە تولمە عـاریفی بـوزورگی ئـیسلامی ج ۱۳ پەرەی ۳۷۴ تا ۳۷۲ چاپی ۱۳۸۳ هەتاوی (شەپۆل).

Dr.Saleh Ebrahimi

بایەزید (دوٚغوبایەزید)

بایەزید شارێکی بچوکە لە باکوری شەرقی تورکیە دایە،کەسەر بە ئوستانی ئـاغری (:ئاگریٚ) لە باشوری روٚژاوای چیای ئارارات (:ئاگری داغ) دایە. ـبایەزید ئاخرین شاری کوردستانی بن دەس تورکیە لە سەر ریٚگای ئەو ولاٚتە بوٚئیٚران دایەو لە شوێنی پیٚگە یشتنی چوٚمی ساری (: ساری سو) بوٚزە تگمار، لە ریٚژاوی ئاوەکانی ئارا ز، داهەڵکە وتـووە. ماوەی ئەوە؛ تاگوٚرِ بولاغ، خالٚ و نوختەی سنوری ئیٚران، ٣٦کیلوٚمیٚترە و بـە رزایـە کەیشی لەباندەریا ١٦٠٠ میٚترە و لەسەر جادەییٚ دایـەکـەلە لایـەکـەوە، ئـەلکیٚ بـە بەندەری تەرابوزان لە بان بە ستێنی دەریای رەش و لەلاییٚ ترەوە، دەگاتە شاری ئـەستە مبولٚ و بەتەبەعی ئەویٚ. خوٚی دەگە یێنیٚتە ئورو پاولەم لایش خوٚلە سنوری کوردستانی ئیٚران دە ساویٚ. بایەزید، لەکوٚنەوە بەناوی شارێکی سنوری گومرگی ونیزامی جیٚیٚ فرە گرینگی هەبووە (دایرەتولمەعاریف turkye«، ٩٩٢x١) **کەش و هەوای بایەزید لە زستانا** ساردو لە هاوینا وشکە. لەساڵی ١٣٦٩ هەتاوی و ١٩٩٠ز- **حەشیمەتی بایەزید ٢١٣، ٣٥کەس بووە** (ئامار... census... ـ ١٥). شاری بایەزید، دوای سـازدانـی کوٚمـاری لە تورکیە، لە ١٩٢٣ز- بەرە بەرە لەم شوێنەی ئیٚستا سازدراوە، لە حاڵیٚکدا شارە قـەدیمیە کە، لە ٨کیلوٚمیٚتر باشوری روٚژ هەلاٚژەویٚ، لە سەر بەرزایی پشتە ییٚ، بە بەرزایی ٨١٠، ١ میٚتر سازدرابوو ئیٚستایش وشکە بەردی دیوارە روخراوەکانی ماوە ولە چـاو دەدەن (دایرەتولمەعاریف، ٤٩٣-٤٩٢x١).

لەهەندیٚ سەر چاوەدا شاری بایەزید، بە ئیلدرم بایەزید، پاشای عوسمانی نـیسبەت دەدریٚ (سامی، ٢/١٢٣٤-١٢٣٥). هەروا دەگیٚرنەوە کە ئەویٚ بوٚ بەرگیری کردن لە هیٚرشی تەیمورە شەلە، سازدراوە (بروانە: ٣٦٨/١١ ٠ ١٨)، بەلاٚم لەوە دەچیٚ ئەم شارە نیٚوی خوٚی لە بایەزید. برای سولٚتان ئەحمەد، جەلایری، وەرگرتبیٚ، وایە (هـەرئەویٚ). ناویٚتری ئەوشارە (داریونک Darioun (پـاسدەر مـاجیان، ١٧٧) و قـەلاٚی ئـایدین

Dr.Saleh Ebrahimi

(میرخواند، ١٠٤٦-١٠٤٧)بووە. لەساڵی ١٩٣٥ز- پاشگری «دوغو» بەواتای شەرق -ی پێوە نراوە (دایرەتولمەعاریف - ٤٩٤×١)

پێشینەی مێژوویی: بە پێی بەڵگەی لێکدانەوەی زانیاری و زانستی، یەکەمین نیشتە جێی یانی ئەم هەرێمە ئۆرارتۆ-ەکان بون، ئەوسا بە تەرتیب ئاشوری یەکان، **ماد-ەکان** هەخامەنشیان، رۆمیەکان، بیزانسیەکان و لە پاشان موسوڵمانانان، بەسەر ئەو هەرێمەدا، دەسەڵاتیان هەبووە و وزەیان پەیداکردوە (هەرئەوێ ٤٩٣/×١). هەرواە باگرا تونیانی ئەرمەنی)ش بۆماوە یەک لەوێدا دە سەڵاتیان بە دەس بووە (پاسدەر ماجیان، هەرئەوێ). لە ماوەی ساڵەکانی ٢٧٧-٣١٧ مانگی و ٨٩٠-٩٢٩ز- **یوسفبن ئەبی ساج-ی کورد،** ئەو شارەی لە قەڵە مرەوی باگراتونیەکان جیاکردەوە («دایرەتولمەعاریف» هەرئەوێ) جادوای تێشکانی رۆمیەکان بە دەس ئەلب ئەر سەلان لە شەڕی مەلازگرد (٤٦٣ مانگی و ١٠٧١ز) سەلجوقیان ئەو ناوچەیان خستە بەر دەس خۆیان (بڕوانە: ئاق سەرایی ١٦-١٧)کە دوای ماوە یەک کەوتە بن دەس مەغولان (مسامی ٢/١٢٣٥) تەیمورە شەلە، لە ٧٨٧ مانگی و ١٣٨٥ز- لەشە رێکدا لەگەڵ قەرا یوسف قراقویونلو، قەڵای بایەزیدکە لەبن دەس ئێزەوان دابو، بردیەبن دەس خۆی ولە پاشان وێرانی کرد. شەرە فەدین، ٣٨٩؛ میرخواند، ١٠٤٦؛ خواندمیر، ٣/٤٤٠، بدلیسی، ١٢٦؛ فەسیح، ٣/١٢٧؛ ١A، هەرئەوێ، بەڵام دوبارەساز درایەوە، چونکاوتراوەکە دوای قەرا یوسف، لەکێشەکێش لەسەر جێی نشینی ئەو، تاکە تاکی خێڵی سەعدلو، ئیسپەند (ئیسفەهان میرزا) یان کردە پاشڵ قەڵای بایەزید-ی داگیرکرد (ئەبوبەکر تارانی، ١/٧٥، رۆمیلۆ، ١١٦؛ سۆمێر، ١١٧-١١٦) بەڵام لە ٨٢٤ مانگی و ١٤٢١ز- شاروخی تەیموری، ئەویێ هێنایە بندەس خۆی (بڕوانە: حافزئە برۆ، ٢/٧٦٧-٧٧٣، رۆمیلۆ، ١٢٤-١٢٥).

لەسەرە تای حوکومەتی صەفەویان لەسەدەی ١٠ مانگی، شاری بایەزید، بە دەس

Dr.Saleh Ebrahimi

میرانی کورد بووە (بدلیسی، هەرئەوێ) لە هێرشی سەلیم-ی یەکەم بۆسەر ئێران و جەنگی چالدران پاشای عوسمانی بۆ بەرگیری کردن لە هێرشی ئێران بۆ دواوەی سپای عوسمانی، شاری بایەزید، کەلە باکوری دەشتی چالدراندا، هەڵکە و تووە، داگیری کرد (فەلسە فی، ۴۳؛ پارسادوست، ۴۲۳)... لە دابەش کردنی وڵات لە دەورەی سەفەویدا، بایەزید شوێنی هەمیشە بەرە نگاری ئێران لەگەڵ عوسمانیدابو وە (بدلیسی، ۱۲٦، مینورسکی، ۱۹۲، رەهربرۆن، ٦) لە یەکەمین هێرشی سلێمانی قانونی بۆسەر ئێران لە ۲۴۱ مانگی و ۱۵۳۴ز- شاری بایەزید. کەوتەبن دەس خوسرە و پاشا، سەر داری عوسمانی (هامێرپورگشتال، ۲/۱۰۷۱-۱۰۷۲). بەڵام لەدواییدا شاهەباس، ئەویێ لە ۱۰۱۵ مانگیدا داگیر کرد (ئیسکەندەر بەگ، ۷۴۱-۷۴۲). لە دەورەی هەو شاریشدا ئەو ناوچە لە نێوان ئێران و عوسمانیدا دەس بە دەس گەڕاوە (ئوسترابادی، ۲۴۸-۲۵۱، هامێرپورگشتال ۳۲۱۳/۴)؛ هەروە هالە دەورەی قاجاردا لە سەدەی ۱۳ی مانگیدا، شاری بایەزید هەمیشە جێی شەڕو شوڕی ئێران و عوسمانی بووە.

لەکاتی شەری قەڵای توپراق، عەباس میرزا نایب سەڵتەنە بایەزیدی هێنا بەردەسی خۆی (ئیعتماد سەڵتەنە، ۸۷۱/۱؛ شاو، ۴۷/۲؛ ئیعیزاد سەڵتەنە، ۳٦۰-۳٦۱؛ نەفیسی، ۲۰۳/۲). بە پێی بەڵگە نامەی دەورەی قاجار، لەم دەورەدا، پێوەندی نێوان ئێران و عوسمانی، دۆستانە و خۆش بووە، بۆوێنە عەباس میرزا نایب سەڵتەنە لە ۱۲۴۱ مانگی و ۱۸۲٦ز- بە پێی دەسنور نامەیێ، ئیجازەیدا تا باڵوڵ پاشای میرمیرانی بایەزید لەوناوەدا راوبکاونە چیربگرێ (نەسیری، ۶۷/۲) لەکاتی شەڕی روس و عوسمانی لە (۱۲۴۳ مانگی و ۱۸۲۸ز-ژەنراڵ باسکویچ، بایەزیدی داگیر کرد (هامێرپورگشتال، ۳٦۷۵/۵) و زۆربەی دانیشتوانەکەی بۆ ئێران شاربە دەرکران، هەرچەند ئەو شارە دوای مۆر کردنی پەیمان نامەی (ئەردەنە) لە ۱۲۴۴ مانگی و ۱۸۲۹ز- درایەوە بە عوسمانی، بەڵام لەجەنگی دوای روس و عوسمانی لە ۱۲۷۰-۱۲۷۲ مانگی و ۱۸۵۴-۱۸۵٦ز- و هە

Dr.Saleh Ebrahimi

رواله ۱۲۹۴-۱۲۹۵ مانگی و ۱۸۷۷-۱۸۷۸ز- جارێکی دیکه روسیه ئەو شارەی داگیر کردەوە، ئەوساپاش ماوەیەک، بە پێی پەیماننامەی بێرلێن، دوبارە کەوتەوە بن چرنوکی عوسمانی (کارال ۷۰/۱۱۱۷؛ «دایرەتولمەعاریف» ۴۹۳/x۱). لەشەڕی جیهانی یەکەمدا. روسەکان دوبارە ئەوشارەیان داگیر کردەوە و خەتی ڕێگا ئاسنیان لە روسیە وە بۆ بایەزید راکێشا، کە دوای شەڕو دوبارە گرتنەوەی شاری بایەزید، ئەوخەتە ئاسنەش، خرابکرایەوە و لابرا (هەرئەوی ۴۹۴/x۱).

بە پێی ودانی نوسراوەی حاجی حەلیفە، بایەزید یەکێ لە سنجەقەکانی عوسمانی بووەو بە شێوەی (کەلەپورو میرات): میراتی بەرێوە براوە (بروانە: هەئەوێ، ۴۹۳/x۱؛ ۳۶۸/۱۱، ۱۴). لە سەدەی ۱۲ مانگی و ۱۸ز- ئیسحاق پاشا لە میرانی خانەدانی چلدر، بەسەر ئەوێدا دەسەلاتی پەیداکردوە و لە بۆ ئاوە دانی و گەشە پێدانی ئەوێ کۆشاوە. **کۆزیلکە و کۆمای کۆشکی ئیسحاق پاشا لە نیزیکی ئەوێ**، لە یادگارەکانی دەورەی ئەو **دێنە ژمار «دایرەتولمەعاریف». هەرئەوێ) - ئەمرۆ ئەو شارە کوردنشینە بۆتە فەرمانداریو** شارە تازەکەلە جێی؛ یەک گرتنەوی جادەیێ کە روژاوا لەرێ ئێرانەوە دەلکێنێ بە روژهەلاتەوە و هەرواچونی جادەیێ کەلە باکوردوە بۆ باشور؛ شاری قارس، دەگە یێنێتە وانو لەوێشەوە بۆ سنوری ئێران دەکشێ و دەلکێ بەکوردستانی ئێرانەوە و لە شوێنێدا هەلکە و تووە و لەو باروبابە تانەوە گرینگی یەکی فرەی هەیە. لەم سالانەی دواییدا بە تایبەت لەکاتی شەڕی ئێران و عیراق. لە سۆنگەی هاتوچوی بازرگانی کردندا، شاری کوردنشینی بایەزید؛ پەرەی گرتووە و تەوسیعەی پەیداکردوە و هەر ئەوە بۆتە هۆیی رە و نەقی شاری بایەزید و خانوبەرەی جوان و رەنگین و بەقیمەتی لێ سازدراوە (لێکۆلینە وەی مەیدانی).

لەسە دەی ۱۳ مانگی و ۱۹ز- چە نکەس لە جیهانگە ڕان چونەتە شاری بایەزید و دیدەنی ئەو شارە، هەروەکو (ژوبێر) لەسەر ڕێگای خۆی بۆ ئێران لە زیندانی کرانی خۆی

Dr.Saleh Ebrahimi

لەوێ خەبە ریداوە (پەرەی ٥٩؛ سپێهر، ١٤٨/١؛ سەرسی؛ ٤٩-٧٢). ئەو جیهانگەڕە لە بابەت هەڵکە و تنی‌شار (ەکۆنەکە) کەلە نێوان تاشە بەردگەلێ لە بەردە مەڕمەڕی سور هەڵکە و تووەو هەروەها لە مزگەوت و کۆشکی پاشا قسەی کردوە (پەرەی ٥٩). ئەو کۆشکە. دارای دالان گەلێ سەرپۆشراو وکوڵەکەو دیوار گەلێ بەرزو بلێند بووە کەلە بەردە مەڕ مەڕەکانی کێفو چیانیژیکەکانی نێزیک بە شار؛ سازدراون و لەسەر بە دەنەی ئەو حەجاری و کەندەکاری کراوە بەشاخ و بەرگی جوان و رازاوە، بە شێوەی نەخش و نیگاری ئێرانی، نەقرو کەندەکاری کرابو، کە نمونەیێ لەخانو بەرە سازی و میعماری ئێرانی، بۆوێنە لەکۆشکە جوان و نەخشینەکانی ئیمپە راتوری عوسمانی دەهاتنە ژمار (رکلو، ٣٦٥-٣٦٤/×١). جیهانگە ڕانێ کەلە سەدەی ١٩ز-کەلە و شارە دیدەنیان کردوە. لە روانگاو بورج و دیوار (:بارو)ی شار؛ کەرو بە وێرانی‌بون و قەڵای بایەزید، کەلە بان بە رزایی شاخە بە ردێ (: سەخرەیێ) نێزیکی شار ملی بەرزکرد بۆوە، یادیان کردوە. شار بەدو گەرەکی ئەرمەنی‌وکوردنشین دابە شببو (بروانە: ژۆبێر، ٥٩-٥٨) و **کەش و هەوای سالم‌وکوێستانی شاری بایەزید** ئەو جۆرە بیمارونە خۆشانەی توشی (نۆبەتێ) لە رزوتێ دەبون، لە ئێرە وانەوە بۆ دەرمان، دەیان بردنە شاری بایەزید (رکلو، ٣٦٥/×١). لە سۆنگەی عەرز هەژێن و بولەرزەیێ کەلە نیوەی یەکە می‌سەدەی ١٩ز-لەو شارەی‌دا، بورج و خانو بەرەو دیوارەکانی شار و قەڵای ئەو، روخان و مزگەوتی شاریش قەڵە شتی لێ پەیدا بوو قەڵەشا، بەڵام منارەکەی، بێ وەی مابوو کۆشکی پاشایش چۆڵ کرابوو بە چۆڵی مابوو دانیشتوانی ئەوێ تا ٥٠ ماڵ و خێزان لەکەمی‌دابو (سەرسی، هەروا رکلو، هەر ئەو جێیانە). ئێستالەم سەردە مەیدا، لەخوار شارە وێرانەکەی بایەزید، لەلای رۆژهە لاتی شیوو دوڵەکەی ئەو شارە قەدیمە، لە سەر مەرقەدی پاک و خاوێنی حەزرەتی حەکیم ئەحمەدخانی گومەزێ جوان و رازاوە سازدراوە وگڵکۆی ئەوزاتە کورد پەروە رە لە ناوەوە، بە پارچەی سەوزی جوانی چنراو، داپۆشراوە و مجێوری بۆئا

Dr.Saleh Ebrahimi

گالێبون بۆ دانراوەو هەر لە نێزیکی گومەزی حەکیم ئەحمەدخانی مزگەوتێ جوان بە گشت کە رەستەی بێهداشتی یەوە فرە جوان ساز دراوە تا ئەو کەسانەی دچنە زیارەتی حەکیم ئەحمە د خانی لەکات و ساتی نوێژدابچن لەوێ نوێژ بکەن (شە پۆل) **- سەرچاوە:** ئاق سەرایی، مەحمود، موسامەرەی ئەخبار و موسایە رەی ئەخیار، بەکۆششی عوسمان توران، ئانکارا، ١٩٤٣ز-؛ ئەبوبەکر تارانی، دیار بەکر بەکۆششی نەجاتی لۆغال و فاروق سۆمێر، ئانکارا، ١٩٦٢ز- ئوستو رابادی، مەحەمەد مێهدی، جیهانگوشای نادری، بەکۆششی عەبدوللاَ ئەنوار، تاران، ١٣٤١ هەتاوی، ئیسکەندەر بەگ‌مونشی، عالمارای عەباسی، بەکۆششی ئێرەج ئەفشار، تاران، خەیام ئیعیزائو سەلتەنە، عەلی قولی میرزا، ئیکسیر-ی تەواریخ، بەکۆششی، جەمشید کیانفەر، تاران ١٣٧٠ هەتاوی، ئیعتماد سەلتەنە، محەمەد حەسەن، میرئاتی بولدان، بەکۆششی عەبدو حوسێن نەوایی و هاشم موحەدیس، تاران ١٣٦٨ هەتاوی؛ بدلیسی شەرە فخان، شەرە فنامە، بەکۆششی محەمەد عەباس، تاران، ١٣٤٣، پارسادۆست، مەنوچیهر، شائیسماعیل یەکەم. تاران ١٣٧٥؛ حافزئە برۆ، عەبدوللاَ، زوبدەی تەواریخ، بەکۆششی، کە مالّ حاجی سەید جەوادی، تاران ١٣٧٢ هەتاوی، پاسدە رماجیان، هیراند، تاریخی ئەر مەنستان، تەرجەمەی محەمەد، قازی، تاران ١٣٦٦، خواندمیر، غیاسەدین، حەبیب سییەر، بە کۆششی محەمەد دەبیر سیاقی، تاران ١٣٥٣، رۆمیلۆ، حەسەن، ئەحسەن تەواریخ بە کۆششی عەبدو لحوسێن نەوایی، تاران ١٣٤٩، رە هێربرۆن، کلاوس، نیزامی ئەیالەت لە دەورەی سەفەویدا، تەرجەمەی کەیکاوس جیهاندار، تاران ١٣٤٩، سامی شەمسە دین قاموس ئەعلام، ئەستامبول ١٣٠٦ مانگی، سپێهر، محەمەد تەقی، ناسخ تەواریخ، بە کۆششی، محەمەد باقر بیهبودی، تاران، ١٣٤٤؛ سەرسی لوران، ئێران لە ١٨٣٩-١٨٤٠ز- تەرجەمەی ئیحسان ئیشراقی، تاران ١٣٤٢، شاو ١٠-ج - وا.ک. شاو تاریخی ئیمپەراتوری عوسمانی و تورکیەی تازە، تەرجەمەی مەحمود رەمە زانزادە،

Dr.Saleh Ebrahimi

مـەشهەد، ۱۳۷۰، شـەرەفەدین عـەلی یـەزدی زەفـەرنامە، بـە کۆششـی عـیسامەدین ئورونبایف، تاشکەند ۱۹۷۲ز - فەسیح خەوافی، ئـەحمەد، مـوجمەلی فـەسیحی، بـە کۆششی مەحمود فەروخ، مەشهەد ۱۳۳۹، فەلسەفی، نە سرولڵا، جـەنگی چـالدران، تاران ۱۳۳۲، میرخواند، محەمەد، رەوزەی سەفا، کورتکراوەی عەباس زەریاب، تاران ۱۳۷۳، مینورسکی، ولادیمیر، سازمانی ئیداری حـوکومەتی سـەفەوی، تـەرجـەمەی مەسعود رەجە بنیا، تاران ۱۳۴۴، نەسیری، محەمەد رەزا، ئەسناد و موکاتەباتی تاریخی ئێران، قاجاریە تاران ۱۳٦۸، نەفیسی، سەعید، تاریخی کۆمەڵایەتی و سیاسی ئێران لە دەورەی سەردەم، تاران ۱۳٦۲، هامێرپورگشتال، یـوزف، تـاریخی ئـیمپەراتـوری عوسمانی تەرجەمەی میرزا زەکی عـەلیابادی، بـە کۆششـی جـەمشید کـیانفەر، تـاران، ۱۳٦۸ هەتاوی؛ لێکدانەوەی مەیدانی موئەلیف؛ هەروا:

Census of Population 1990. state institute of statistics Ankara 1991; LA; jaubert, P.A; voyage en Armenie eten perse, paris; 1871 karal, E,Z; osmanli tarihi, Ankara, 1983 reclus, E, nouvelle geographie; universelle, paris, 1884, sumer, f; kra koyunlular, Ankara, 1967; turkiye dianet vakfi istam ansiklope disi Istanbul, 1994.

عەلی ئەکبەر دیانەت، دایرەتولمەعاریفی بوزوگی ئیسلامی ج ۱۱ پەرەی ۳۱۰ تا ۳۰۹ چاپی ۱۳۸۱ هەتاوی تاران (شە پوڵ).

Dr.Saleh Ebrahimi

زیارەتی مەرقەدی حەکیم ئەحمەدخانی (د ـ خ)

خواپێکی هێناو بوزی خوارد رۆژی پێنجشەمە ۱۳۷۷/۳/۷ لەکات ژمێری ٦ ی سەر لەبەیانی بەماشینی عومەرتەکین بەرەو دوغ بایەزید وەریکەوتین، لەکات ئەژمێری ۷ی‌دەمەو خوراواکە لە سەر ئارارات کەمێ زەردەی خۆر مابو گەیشتینە ماڵی عومەر ماڵی باوکی و بۆ رۆژی شەمە ۱۳۷۷/۳/۹ و ۳۰ مانگی‌مە: (مایس) ۱۹۹۸ی زاینی و ۲٦۱۰ی کوردی و ۴ی موحەرەمی ۱۴۱۹ی مانگی (شەپوڵ) چووەتە زیارەتی مەرقەدی پاک و پیرۆز و مدفەرکی حەکیم ئەحمەدخانی، لەبایەزید، کە ئارامگەی حەکیم خانی لە ساڵی ۱۹۹۱ ز ـ بە هۆی مەحمود کوری حەسەن کۆتان ساکان، کە خۆی کوردە تەرمیم و تەعمیر کراوە تەوە و زۆر جوان رازاوە تەوە، عومەر تەکین، منی بردە زیارەت و یەک دوکەسی ناسیاویشی هێنابو، مرۆڤێک بەنێوی محەمەد عەبدوڵلا گولی خودێ لەسەر مەرقەدی حەکیم‌خانی قورئانی دەخوێند، زۆری ریز لێ‌گرتم بە تایبەت دیوانی پەرزەردی حەکیم ئەحمەدخانی بە دیاری بەمن‌دا. ئەم دیوانە زەینەلعابدین ئامێدی بەنێوی نوسخەی سەحیح نوسیویە تەوە و لە ۳ مە (مایس)ی ۱۳۳۵ حەمزە نێوێک ئەو دەسخەتەی لە چاپ داوە و مانای واژەکانی لە ئاخری کتێبە کەوە، زۆر جوان و رد بۆ نوسیوەتەوە، واژەنامە یەکی پر و چڕ و تەسەلە و لە سەرەتایشەوە شیخ محەمەد عەسکەری بنی شێخ عەبدو رەحمان ئاقتەپی بەهۆنە ئافەرینی بۆ نوسیوەو ئەمەیش چەند شیعرلە و ئافەرین و پارانەوە بۆ حەکیم‌خانی. هەرگاە هەزار رەحمی بێ عەدد ـ یارەب تۆبکە ل‌رۆحی ئەحمەد ـ شێخ ئەحمەدخانی رۆحی شاکە ـ وی بەخشی حەبیبی موستەفاکە ـ کورمانجی کیتابەکە، بوهاپور ـ خوەش نەزم‌کرىد عیشقی پورسیر.

☐ مزگەوتێ جوانیش بەئاوی لولەکەشی بۆ نوێژ کردنی زیارەتکارانی حەکیم ئەحمەدخانێ هەرلەوێ سازدراوە و بە راستی خانوێی زۆر جوان و رازاوە لەسەر مەرقەدی حەکیم‌خانی سازدراوە و نێوەکەی فەرش کراوە و شەپاکی سەوز لە پارچەی ئاورێشم بەسەر مەرقەدەکەی‌دا، هەلکێشراوە و ئایەتی قورئان و شیعری لەسەر نوسراوە و زۆر جوان رازوەتەوە، ئێوە بروانن ئەم وێنانە تابزانن، خانوی سەر مەرقەد چەن جوان و رەنگین و نەخشینە.

Dr.Saleh Ebrahimi

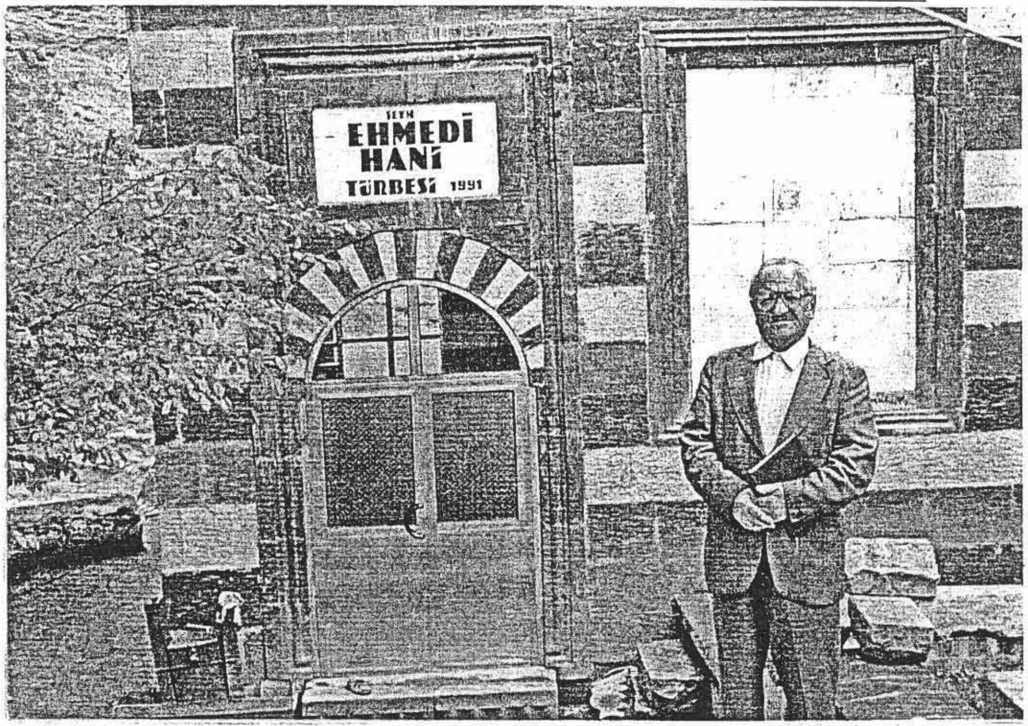

وێنەی خانوی مەرقەدی حەکیم ئەحمەد خانی لە بایەزید.

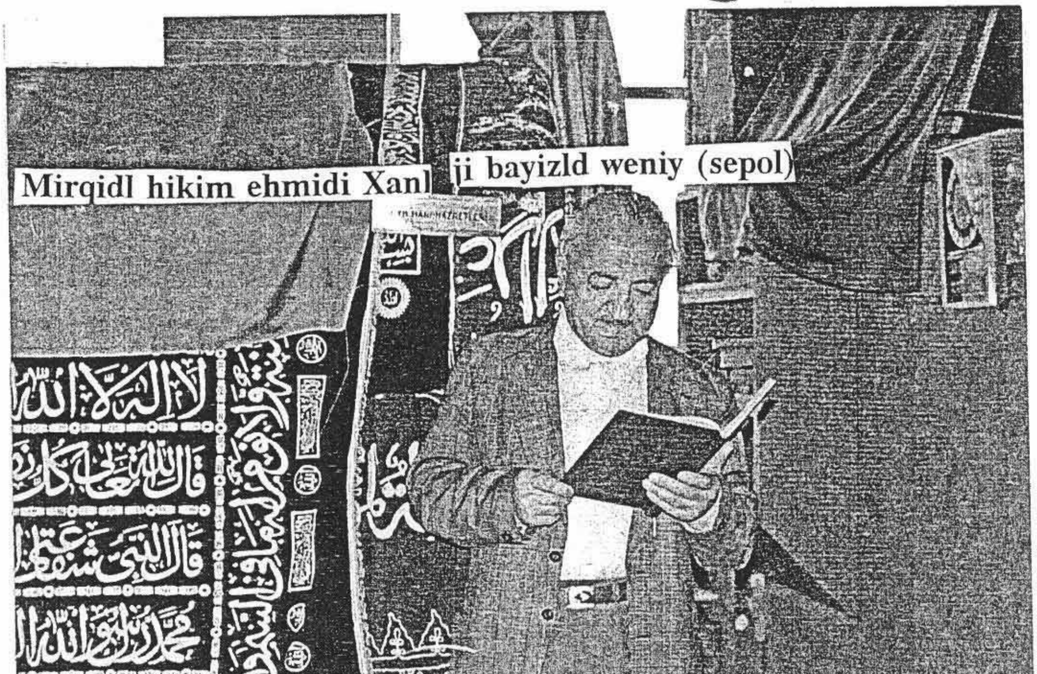

Dr.Saleh Ebrahimi

جادوای وێنەگرتن لەگەڵ گوڵی خودیّ چوینەدیدەنی خانوی شێخ بەهلول پاشا: ئیسحاق پاشا کە عەبدی پاشای باوکی لە ساڵی ١٦٨٥ ز ـ دەستی بە سازدانی کردوەو لە ١٧٨٤ تەواوی کردوە، درگای ئەو خانوە (کۆشکە) کە لەزێڕ بووە، لەگەڵ گەواهیراتی موزە خانەکەی‌دا، روسی تەزاری لە شەڕی ساڵی ١٩١٧ز ـ بە تاڵان بردویەتی و شاری بایەزیدیشی وێران کردوە و قڕی خستۆتە نێو خەڵک بە کورد و ئەرمەنەوە. شوێنەواری شارە وێران کراوەکە، هێمان دیارە.

سەیرە لەو رۆژگارەدا شۆفاژ بوگەرما و ئاوی گەرم و فازیلاب لەنێو ئەو کۆشکە ساز دراوە و بوکڵەی بەران لە نێزیک دەروازەی زێڕ هەرماوە وکەمێ شکاوە و ئێستائەو کۆشکە بۆتە سەیرانگاو شوێنەواری کە ونارا، بوگەروکانی دنیا، لەو سەردەمەی من لەوێ بوم، ئوروپایی و گەروکانی هەندەران هاتبونە زیارەتی حەکیم‌خانی و دیدەنی کۆشکی شێخ باڵول.

هەروا عومەر تەکین منی بردە سەیرانگای (قووڵی تەپێ) کەلە ١٨٢٠ ز ـ بەرد (شەهاب)ی ئاسمانی هاتۆتە خوارێ و لەو هەردەی داوە و تا ٦٠ میتری قووڵ کردوە و پانایی دەهەنەیشی ٣٥ میترە، قووڵی تەپێ لە نێزیکی بازرگان، لە بەرامبەری ئاراراتی گەورە و گچکە، مختەپە، گری‌زگ دریاو، گری (گردی) نێرا، دایە، لەکات ژمێری ٦/٥ دوانیوە ڕوی رۆژی پێنجشە ١٣٧٧/٣/٧ چومە دیدەنی ئەو شوێنە. گویا بەردی ئاسمانی بۆ یەکە مجار لە دنیادا لە ئالاسکا لە ئەمریکا لەزەوی دراوە و بۆ جاری دوەم لە کوردستان لە قووڵی تەپێ دراوە.

□ دەبێ بزانین کە شەپۆل لە ساڵی ١٣٦٤ دا بە سەرهات و لێکوڵینەوە یەکی زۆر وردو پڕ چرو جوانی لە سەر حەکیم‌خانی و شاکاری مەم‌و و زین لە کتێبی ژیناوەری زانایانی کورد، لە جیهانی ئیسلامەتی، دا، نوسیوە و لە چاپی داوە و بڵاوی کردوتە، هەروەها لەکۆواری ئاوێنە ژمارەی ١٢ ساڵی ١٣٧٢ و ١٩٩٣ ز ـ پەرەی ٣٧ تا ٣٤ لە سەر حەکیم‌خانی و دیوانی مەم وزین بە تەحقیق و لێکوڵینەوە نوسیوەو لە چاپ دراوە. هەرجۆر بێ لە رۆژی ١٣٧٧/٣/١٠ گەرامەوە تاران بۆ ماڵێ، هەرچەند دەم‌ویست بچمە شەمزین بۆ زیارەتی مەرقەدی حەزرەتی سەید تاها شاهی شەمزین (قُدِسَ سِرُّهُ) بەڵام دۆستان وتیان: لەو نیوەداشەڕە، ڕێگانییە، ناتوانی بچی، نایەڵن، بەداخەوە نەم توانی بچمە شەمزین.

Dr.Saleh Ebrahimi

بێژەن و مەنیژە

بێژەن و مەنیژە بەناودە نگترین چیروکی غەنایی، حەماسی وێژە و وێژەوانی کوردی‌یە، کەلەودا بە سەرهاتی بێژەن یا (ویژەن) کوڕی گیو و نەوەی گۆدەرز پالەوانی ناوداری کورد دەورەی کیانی. ـ وەمە نیژەی کچی ئەفراسیاو پاشای تورانی بۆئێمە دە گێڕێتەوە و ئەم چیرۆکە لەم روژگارەی ئێمەیشدا بەزمانی کوردی هەیە و شایەران و دەم و راوێژ خۆشان بۆخەڵکی دەخوێننەوە، نوقڵ و نە باتی شەو چەرەی کۆڕو کوبونە وەیە، بە تایبەت لەشەوانی پاییز و زمستاناندا، فیردەوسی توسیش لەروی ئە و چیروکە کۆنە کوردی یەی بەرو؛ فرەبە ئەمانەتەوە لە شامەنادا بۆمانی گێڕاوە تەوە.

کورتەی ئەم چیروکە کوردیە: بێژەن بە فەرمانی کەیخوسرو، پاشای ساسانی، دەچێ تا ئەو بە رازانەی واکەوتونەتە نێو، باغە کانی (ئەرمان) و ویرانیان کردوە دەریان بکاو لە نیویان ببا. بێژەن، دوای ئەوەی بە بوێری و بە چالاکی، زوربەی ئەو بەزارانە دەکوژێ و ئەوانی تریش لە نێوباغەکە، وەدەر دەنێ و بەرە و دەشت و چوڵگە هەڵیان دە برێ، لە پاشان گورگینی میلاد، ـ کورد، کەلەو کارە دا؛ ریێ نیشاندەری بێژەن بووە، بەفیڵ بەرێی دەکا تابچێتە جەژنگەی مەنیژە تا چەن کیژی نەشمیل و جوان بڕفێنێ و بیان هێنیتە وڵات (یانی کوردێ لە کوردێ فیڵ دەکا، بۆیی دەڵێن: کورد خۆ خۆرە)

بێژەن دەروا و لەسەر کانی و ئاوێک چاوی بە مەنیژە دەکەوێ و مەنێژە، ئە ویندار ی دەبێ و دەسی دەگرێ و لەگەڵ خۆی دە یباتە کۆشکی خۆی، بەلاّم گرسیوەز، برای ئەفراسیاو، کەبەوە دەزانێ لە ناکاوێکدا پەلاماردە باتە سەر بێژەن و دەی گرێ و بەفەرمانی ئەفراسیاو دەیخاتە، چاڵی زیندان، رۆستەم بۆرزگار کردنی بێژەن، بەرەوتوران بۆیی دەئاژوێ و دەروا و بەرێی نیشاندانی مەنیژە؛ بێژەن لەچاڵی ئەفراسیاو، دێنیتە دەرێ و مەنیژەش لەگەڵ خۆی هەڵ دەگرێ و سێ‌بەسێ بەرە و نیشتمانی کوردەواری. دەگەڕینەوە. جادوای هاتنەوە بۆ وڵات، بێژەن، مەنیژە لەخۆی مارە و حەڵاڵ

Dr.Saleh Ebrahimi

دە کا (فیردەوسی بەزمانی کوردی گۆرانی؛ تەرجەمەو شەرح بە زمـانی فـەرانسـەوی - Lalegende Blžan-umanija. version populaire dukurdistan. چـــاپی ١٩٦٦ز - پاریس، فەرانسە. - زە بیحوللاّ صەفا؛ لە سەر بنەرەتی ئەو بەلگانەی والە سەرە تاودەقی چریکە و چیروکی بیژەن و مەنیژە، وەری گرتووە، لای‌وایە: بیژەن و مـەنیژە، چـروکێ پەخشان و سەر بەخۆ و ناودار بووە هەروەکو، لەکوردیدا هەبووە و هەیە، فیردەوسی لە کاتی لاویدا بەناوی یەکەمین کاری فەرهەنگی خۆی، ئەوداستانەی کـردوتـە هۆنـە. بەقسەی صەفا لەقسەکانی فیردەوسی لەسەرە تای ئەو چیروکە، جوان دەردەکەوێ کە ئەو لەکاتی هۆنینەوەی بیژەن و مەنیژە، گەنجێ خاوەن سامان و دەو لەمەند بووە، جالە بەرئەمە شاعیر بەر لەوەی دەسی بگاتە شـانامەی پـەخشانی ئـەبو مـەنسوری (ح ٣٧٠ مانگی و ٩٨٠ ز-) ئەم چریکەی کردوتە شیعر نـەک لەکـاتی پـیری و دەسـتەنگی و بێ‌دراوی.هەروا لە غورەری ئەخباری پاشایانێ کە سە عـالبی قسـەی لێکـردون، سـەر چاوەیەک بەناوی شانامەی ئەبو مونسوری نابیندرێ لەبنەرە تالە شانامەی ئەبو مەنسوری چروکێ بەوجۆرە وجودی نە بووە ونیە. صەفا لە قسەکانی زیادی کردوە و دەلێ: شێوەی کەلامی فیردەوسی لە چیروکی بیژەن و مەنیژە وکەلکەوە رگرتنی فردی شاعیرلە (ئەلفە کانی ئتیلاق) بوکومەگ بورەوانی وەزنـی شـیعرلەم داسـتانەدا، بـەراوە ژوی بـەخشە کانی‌تری شانامە، دەر، دەکەوێ کەئەم چیروکە هۆنەی هە ستیارێکی تازە لاوە و تازە کارێکە، کە هێمان شارەزا و پوختە نەبووە و نەی توانیوە، **جوان بیچێژی و دایبێژی و بیهاوێژێ**. (تاریخ...، ١/٦٦٣-٣٦٤، حەماسە...، ٤٤-٤٥، ٩٢، ١٧٧-١٧٩).

شابازی کە بوچونی صەفای لا پەسەندە، نوسیویەتی: کە داستانی بیژەن و مەنیژە، نە بەشێ لەخودای نامە بووە و نە بەشێ لەشانامەی ئەبو مـەنسوری؛ بـەلکو هـەروەکـو (ویس و رامین) و (شیرین و خوسرەو) چیروکێ سەر بەخۆ، هاتوتە ژمارکە فیردەوسی لە تەمەنی ٣٥ سالێدا لە سالی ٣٦٥ مانگی و ٩٧٦ ز- هۆنیویە تەوە و لەدواییدا بیژەن و

Dr.Saleh Ebrahimi

مەنیژەی لەگەڵ داستانی پێشوی: (چیرۆکی ئەکوان دیو) و چریکەی دوایێ (داستانی رەزمی یازدە روخ) پێکەوەی پێوەندداوە (پەرەی ٥٦)؛ بەڵام راستی و دروستی ئەم بیروڕایانە کە لێرەدادێن. جیێ بیرلێکردنە وەن. ١ ـ فیردەوسی لەزۆربەی داستانەکانی شانامەدا، بۆوینە (بیژەن و مەنیژە) و داستانی (ئەکوان دیو) سەرە تا یەکی داناوەکە، لەگەڵ دەقی داستانەکە هاودە نگە و هزرو سەرەنجی خوینەر بۆ لای چونە ناو دەقی چیرۆکە کە؛ رادە کێشێ (بۆوێنە بروانـە ٣/٢٨٧ـ٢٨٩، ٤/٤ـ٦)، بـەرکـوڵەکـانی داسـتانی (رۆستەم وئیسفەندیار) و (روستەم و سـوهراب). کـەوابێ، سـەرتای داسـتانی بیـژەن و مەنیژە، ناکرێ و نابێ واقیعی بێ و لەسەر ئەو بەڵگە و بنچینە بەگەنج بون و (لاو) بونی فیردەوسی و سەر بە خۆبونی ئەو چیرۆکـە، حـوکم بـدرێ وبـوتی مـیهرەبان بـە ژنـی فیردەوسی دابندرێ (ئیسلامی نە دوۆشێن **٥٤ـ٥٥**).

٢ ـ راستە کە بەرلە فیردەوسی هێندێ لەو چیرۆکێ داستانانەی شانامە، وەک (رۆستەم و ئەسفەندیار) و (بیژەن و مەنیژە). هەبون و بەوێنەی چیرۆکی سـەر بـەخۆی نـوسراو، برەویان هەبووە. بەڵام بەڵگەی باوەرپێ کراوکە جیێ دڵنیایی بێ لەبەر دەس نیە کە لەسەر بنەمای ئەوە، فەرز بکەین کە ئەم چیرۆکانە لە سـەرچـاوەی بـناغەیی فـیردەوسی یـانی شانامەی ئەبو مەنسوری نەبووە؛ چونکا بۆوێنە هەبونی داستانی رۆستەم و ئەسفەندیار، بە وێنەی نوسراوەی سەر بەخۆ (ئیبن نەدیم ٢٦٣). نابێتە هۆکەلە شانامەی ئەبومە نسوریدا، نەبوبێ، تازە، بەڵگەی صـەفا بـەم شـیوە: چـون داسـتانی بیـژەن و مـەنیژە لە غـورەری سەعالیبیدا، نە قڵ نە کراوە، ئیدی لە شانامەی ئە بومە نسوریشدا نـە بـووە ونـیە، ئـەوە بەڵگەیێ برانیە؛ چونکا سەعالیبی زیاتر سەرنجی داوەتە ئـەو بـە شـانەلە شـانامەی ئـەبو مەنسوری کە لە بابەت پاشاکانەوە بووە؛ گۆی نەداوەتە چریکە و چیرۆکێ وەک بیژەن و مەنیژە یا (حەوت خانی رۆستەم)، کەلە هزرو بیری ئەو نیزیک نە بووە و ئەوە کە داستانی (حەوت خانی ئەسفەندیاری) نەقڵ کردوە، لەبەر ئەوە بووە بەسەر زاری خەڵکەوە بووە،

Dr.Saleh Ebrahimi

ترساوە نەبادا لە نێوبچێ (پەرەی ٣٠١-٣٠٢).

٣ ـ بەراوە ژوی بیروڕای شابازی (هەرئەوێ)، لە هیچ رویەکەوە ناکرێ بوترێ کە فیردەوسی چیروکی بیژەن و مەنیژە ـی لەکاتی لاویدا، هوندوتەوە ولە دواییدا لەگەل داستانەکانی دیکە دایەکی خستبێ، چونکا لەچیروکی (رەزمی یازدە روخ)، کە لەدوای (بیژەن و مەنیژە) وە، هاتووە، بەلگەی فرە راستەو نشان لەوەیە، کە لەسەر چاوەی شاعیردا ئەم دو چیروکە، هەربە و تەرتیبە، کەلە شانامەداهەیە، بە راستی لەپێشداهە بون، فیردەوسی لە چەن جێ لە داستانی (رەزمی یازدە روخ) بە ئاشکرا رای گە یاندوە کە ئەفراسیاب ئاگری ئەو شەڕەی هەلکردوە تا تولەی خوی لە بیژەن بکاتە وەکە بەشە و چبوە کوشکی مەنیژەی کچی ئەو، هەروا بوئەوەی تولەی خوی لە روستەم بستێنێ، کە دوای رزگارکردنی. بیژەن، هیرشی کردبووە سەر تورانیان و دنیای لێتال کردبون (٤/٤، هونەی ١٧ پەرەی ٥، شێوەکانی ٢٥-٢٦، ٢٨، پەرەی ٥، هونەکانی ٤١-٤٢). بە تایبەت **فیردەوسی خوی دوپاتە دەکاکە لەنە قلی سەر چاوە فرە ئەمانە تدار بووە** (٣/٢٨٥، هونەکانی ٢٨٧٩-٢٨٨٠). هەروا ناکرێ بوترێ کە فیردەوسی بە دەسکاری کردن لە مێژوی ولات، ئەمدو داستانەی، هەروا بێ سەرچاوە، لەخوەوە پێکییە لکاندون.

٤ ـ لە هەژانی قسەی فیردەوسی لە بەرکولی بیژەن و مەنیژە دا (بروانە ٣/٣٠٣-٣٠٦) لە بارەی سەر چاوەی کارەکەی، بەئاشکرادە ردەکەوێ کە شاعیر، ئەم داستانەی لەنێو مەجموعە یەک هەلبژاردوە و هەلی گوێزاوە وکردویەتە هونە، نەک بلێێ بنەرەتی کاری ئەو لەسەر کتێبێکی سەر بەخو بە ناوی (بیژەن و مەنیژە) ئەنجام درابێ، (بوتی میهرەبان) قسەی شاعیر لەسەر ئەم واتایە، ئەکیدی هەیە (بروانە ٣/٣٠٥، هونەی ١٩)؛ هەروایش هەر ئەو، با یار (سەروی بون: Sirvibon) لە شاعیر دەخوازێ کە داستانە کەلە (نوسینگەی پەهلەوی، دەفتەری پالەوانی) بکاتە شیعر (بروانە ٣/٣٠٦، هونەی

Dr.Saleh Ebrahimi

٢٢)و شاعیر خوّی لەبەرکوڵی شانامە لەوشوێنەی کە لەسەر چاوەی مەنزومەی خوّی قسەدەکا، دوبارە **بەوردی ئەوە بە (دەفتەری پەهلەوی) ناودەبا** (١/١٤، هوّنەی ١٤٢)،کە بەڵگەیێ لە دەسانیەکە مەبەستی ئەو، شانامەی ئەبومەنسوری نەبێ‌کەلە ٣٥٦ مانگی و ٩٦٧ز- بەفەرمانی ئەبو مەنسور محەمەد بن عەبدو رەزاق (هـ م) سازدراوە (بڕوانە هەرئەوە، ١/١٢، هوّنەی ١١٥-١٢٥، بڕوانە بەرکوڵ...، ٣٣-٣٥).

بە دەسهاتوی قسە ئەمەیەکە داستانی (بیّژەن و مەنیژە) فرە لەوە دەچێ بەشێ لە شانامەی ئەبو مەنسوری پێک هێنابوێ و فیردەوسی ئەم داستانەی لەگەڵ چریکە و چیڕوکەکانی ترهوّ نیبیێتەوە. جالەم روەوە ناکرێ لە بەرئەوە لە (ئەلفی ئیتلاق) لە هوّنەی داستانی (بیژەن و مەنیژە) ئەو لەکاتی هونینەوەی ئەم چریکە بە لاوێکی تازەکارونا پوختە دابنرێ، بەتایبەت کە بە رکوڵ و خودبەی داستان لە ژماری؛ یەکێ لە پرمایەترین و شیّواترین بەرکوڵی شانامە یەو سەختی و سفت و سوڵی شیعری شاعیر نیشان دەدا. (بوّفرە ترزانین بڕوانە، خەتیبی، ٦٧-٧٠ ئومێد سالار، ٥٤٤-٥٤٦).

بەرکوڵی داستان، تەنیا سەرە تایێ ئەو توّنیە، کە تەنیا بوّدنە دانی خوّینە ربێ‌کە داستانەکە بخوّینێتەوە، بە لّکورازو رەمزێ فرە نیشان دەدا، حیکایەتی شاعیری دلّتەنگ لە تاریکی پڕمە ترسی و هێرشی ئە هریمەن بوّسەر (گوڵرو)ی، ئەوە رەمزێکە لە چاڵی تەنگ و تاریک کە بیژەن تیاقەتیسە و هەروا نشانەی وەفاداری و ئەویندارى مەنیژەیە، سەبارەت بە بیژەن، ئەو بویڕەی کوردە واری. لە بەرکوڵو دەقی داستانەکە، هاووێنەی جوان و شیرین دێنە بەرچاو، لەهەر دوبارە وە، ئافرەتانی ئەویندار بە مەردانی خەمگین و روّژە رەش: یارمەتی دەدەن. لەهەردو بابە تەوە، مەوقیعیەتی پیاوان لە تاریکدا وەسف دکرێ (باغی شاعیرو چاڵی بیژەن) و ئەویندارا‌ن هوّی ئاسودەیی و دڵنیایی ئەوان پێک دێنن خوّیندنەوەی چیروک، بەهەستیار ئارامش دە بەخشێ و موّری روّستەم، مزگێنی یە کە بوّ رزگاربونی بیژەن لەزیندان). هەم لە سەرتا و هەم لەمە تن و دەقی چریکەو

Dr.Saleh Ebrahimi

داستانەکە، تاریکی شەو روناک دەکاتەوە (گولڕوی) شاعیر بوئە و چرایەک دینە تەبە ڕێیی خوی بەباشی ببینێ و مەنیژە ئاگرێ هەڵدەکا تا ڕوستەم بە ڕینوینی ئەو بچنە جیێ بیژەن (دیویس، ١٧١-١٦٧).

کونترین دەقی کە ناوی بیژەن و ژنی ئەو، مەنیژە کەلەوا نوسراوە و باسکراوە کتێبێکە بە ناوی (ئەعمال توماس the Actsof thomas کەلەو داسەفەری قیدیس توماس، حەواری مەسیح بو هیندوستان راڤە کریاوە، هەڵدەگرێ کەلەکلکەی سەدەی ٣ز- نوسرابێ لەم پە راوە داکە ئە سلەکەی بەزمانی سورە یانی یە (سورانی)، لە پاشان بە یونانی، لاتینی، ئەرمەنی و عەرەبی تەرجەمە کراوە، ناوی بیژەن و مەنیژە بە سورەیانی (ویزەن و مەنشەر Wezan-manšar) و بە یونانی (ئوزانس) و منسارە Ouzanes-manasara - و بە ئەرمەنی (ویژان و ماناسار Wizan-manasar. هەبونی ناوی بیژەن و مەنیژە لەو کتێبەدا کونی ئەم داستانە لە ویژاوەری غەنایی - حەماسی کوردەواری بە جوانی نیشان دە داد مینورسکی ٨١ / کوبەی ٦ ، سەرکاراتی (١٢٣-١٢٤). بویەکەمجار نولدکە بە راستی زانی کە چیروکی بیژەن و باوکی یانی: گیوو باپیرەی یانی گودەز لە شانامەی فیردەوسی دا، لە و داستانانەیەکە لە نیوپارتی دا هەڵقولاوە و تافگەداوە (پەرەی ٢٥-٢٧؛ هەروا بروانە یارشاتر؛ A58_A59). تولدکە لای وایەکە مەزن و دەسە لاتدارانی ناوداری پارتی کەلە دەورانی ساسانیانیش شان و شەوکەت و قودرەتی تایبەت بەخویان هەرمابوو خاوەنی بیاوبرە و بون، رەگە زی باو با پیرانی خویان دە بردەوە سەر قارەمانانی پالەوانەکانی داستانەکون وکەو ناراکانی نە تەوەیی و نیشتمانی خویان (پەرەی ٢٦). هەرچەندە ناوی بیژەن لەسکە وکە تیبەکانی ئیسکانیان و هەروا لەسەر چاوەی یونانی و رومی دا نابیندرێ بەلام هەندێ لە تاریخزانانی دەورەی ئیسلامی، کە سانێ وەک تەبەری (١ / ٥٨٣) و مەسعودی (٢ / ١٣٦) و حەمزە ئیسفەهانی (پەرەی ١٣) ناوی بیژەنیان لە پیرستی پاشایانی، ئەشکانیان، هیناوە و ناویان بردوە (هەروا بروانە، کوباجی، ئایین و ئولەکان...،

Dr.Saleh Ebrahimi

١٤١).

لەدوای نوڵدکە، مینورسکی‌لە و تاریکی زانایانە کـەلە بـارەی (ویس و رامـین) ەوە نوسیویەتی نیشانی داوە کە ئەم (ویس و رامین) ە ـ داستانی پارتی‌یە و لەگەڵ داسـتانی بیژەن و مەنیژە پیوەندی هەیە ولیک نیزیکن، چونکالە ویس و رامین‌دا نـاوی (مـوبید شارو). دوجار لەگەڵ ناوی خانەدانەکەی (منیکان) هاتووە (بڕواننە فەخرەدین ئەسعەد، ٣٣، ٥٨). منیکان لەدو بەش پیک هاتووە (منی) یا (مـنیک) و دواوەنـدی نـیشانەی کوڕبون ـان ـ یا (١) کان هەروەکو گیوەکان؛ لە شانامەدا، یانی لە بەرە ورەگەزەی گیو، کەشە بیهترین ناو لە نیو، ناوەکانی پارتی بە منیک یا منیج (مە نیجە: مەنیژە)یە. وە یوستی ناوی مەنیژە، کیژی ئەفراسیاویی، بە شکلی میّ، میّینەی ئەو، داناوە و بە نـاوی (میـی) زانیوە (پەڕەی ١٩٥). مینورسکی لای‌وایە ناوی خـانەدانـی (مـنیکان) نـیشانەی زاروّ کانیکە، کەلە بیژەن بوون ولە مەنیژە لەدایک بوون، هەرچەند ئینتیسابی کـوڕبوّ دایک باونیە بەلاّم نمونە یەک لەوە، لە چیروّکی (ویس و رامین) داله بارەی: ویـروی شـارو: شەه) دە بیندریّ، ناوی دایک ئەبیّبوّ ناسین و لیّک جیاکردنی منالاّنیّ بەکار برابیّ لە بەرە دایکیّک نەبن (پەڕەی ١٨٦ـ١٨٥)؛ (جییّ ورد بوونە وەیە لە نیوّ نە تەوەی‌کورد، بانگ‌کردنی کوڕ بە ناوی دایک‌و ئینتیسابی کوڕ، بە دایک باوە و زوّریش بەکاردیّ و بەکار براوە. هەروەکو ئەحمەد ـی پورە خورشید، کوڕی فاتیّ، کوڕی پورە مە نیج و... ئەمەیش زیاتر دەی سەلمینیّ کەچریکەو چیروّکی بیژەن و مەنیژە کوردیە و هی‌کوردە (شە پوّل).

لە نیوّ دو داستانی (ویس و رامین و بیژەن و مەنیژە) داوّیکچون و هەروەک یەکبون، فرەدیتە بەرچاو، کە وەکو یەک چریکە و چیروّک بن‌وایە، بیژەن و رامـین لە عـەینی بوّیری و بیّباکی دا، هەردو پالەوان، هەوەس بازوژن خوّشەویست و بەکیژ باز ناودارن، هەروا (ویس و مەنیژە)یش بە بیّپەروا و بەپڕرو، مەغرور، زورەنج، فیداکارو بەوەفا،

Dr.Saleh Ebrahimi

ناودارن و لەو سیفە تانەدا، هاوبەش و هاو دەنگ و هاورە نگن (خالیقی موتلەق، ٢٧٥-٢٨٤). لەو ویکچونانە، دەکرێ نەتیجە بگرین کە هەردو داستان لە بیروهزری یەک کۆمکار یانیلە نێو جامیعەی پارتی هەڵقولێوە و تاقگەی کردوە. **پارتی بەپێچە وانەی ساسانیان، ناوەندی یەکی واحیدیان نە بووە، بەڵکو لە چەن تیرەکە حوکومەتی نیوە سەر بە خۆیان هەبووە، پێک هاتبون کە ئاداب و روسوم و ئەدە بیاتی تایبەت بە خۆیان هەبووە**، بۆوێنە ناوچەی گورگان و مروکە خانەدانی گۆدەز: (گۆدە رزی دوەم، حک ٣٩-٥١ز-) حوکومەتیان بەسەرا گردوە، یەکێ لەو ناوچانە بووە کە لە باری ویژە ویژەوانی گرینگ و ناودار بووە و چریکە و چیروکی عاشقانە و ئەویندارانەی: بیژەن و مەنیژە و (ویس و رامین)، ئەشێ لەویژاوەری ئەو ناوچە بێ (هەر ئەو، ٢٨٥ - ٢٨٦؛ قیس، بەهار، ٥٧ و ٥٨ کە چریکە و چیروکی: بیژەن و مەنیژە جورێ گۆڕ دراوی داستانی (ئیشتە و تەموز) ە - کە لەئوستورە کانی بابیلیان، هاتوتە ژمار؛ هەروا لە بابەت ریشە ورەگاژوێ تاریخی داستانی (بیژەن و مەنیژە)؛ (بروانە کویاجی، لێکولینە وە کان...، ١٣١، ئایینەکان، ١٥٢-١٥٣)، بە قسەی میژونوسی ئەرمەنی، موساخورنی، بیژەن لەخانە دانی گۆدەرزەو لەرێگای ئەویندار بون بە مەنیژە لە نێو غارێکدا بە ناوی (بزەن هەنگەنی Bezan Hankani و پە ناگاوئە شکەوت و ژێر زەوی ئەفراسیاویش بە هەنگەنە، ناودەبرا،بەندو زیندان بووە (بروانە؛ ئێرانیکا، لەژیر ناوی، ئەفراسیاو) یازیندانی بیژەن کە لە ناوچەی فیاتکاران Phyatkaran لەئەرمە نستاندا کەوتە بەند، کو یاجی لەسەر بنەرەی ئەم نەقڵە و هەروەهالە بەر ئەوەی ناوی (بیژەن، گیو، گۆدەرز و گورگین) لەنیو ئەرمەنیان و گورجیاندا فرەزۆرە و برەوی هەیە، بەوگومانەیە کە داستانی بیژەن و مەنیژە لە باکوریترین ناوچەی کوردەواری و وڵاتانی جیران و دراوسێی کورد، بەسەر زارانەوە بووە و هەیە (توێژینەوەکان، هەر ئەوێ، ئایینەکان، ١٤٢-١٤٣، ١٥٢-١٥٣) (بە بروای من بوونی ناوی: بیژەن، گیو، گۆدەرز و گورگین و... لەنیو

Dr.Saleh Ebrahimi

ئەرمەنی و گورجیدا خۆی باشترین نیشانەیە لەسەر ئەوەی کورد، ئەرمەن و گورجی خزمن نیشا یەکی تریش هەبونی گوڕێ مامە داوید ـ ە لەگورجستان هەمان شێخی سەنعانە (شەپۆل).. بێجگە لە داستانی بێژەن و مەنیژەکەلە شانامەدا باسکراون و هەن، دو نوسخە لەمەنزومە یەکی موشابیهبەناوی بێژەن‌نامە لەکتێبخانەی بادلیان (ئەتەژمارەی ١٩٧٩) و مۆزەی بەریتانیا (ریو، ژمارەی ١٩٩) پارێزراوەکە صەفا لەسەر بنەرەتی ئاخرین هۆنەی ئەوکە شاعیر بۆنەزمی برزونامە، ئیشارە و ئاماژەی هەیە، ئەوەی بە سرودەی خواجە عەمید عەتایی بن‌یاقوب، ناودار بە عەتایی رازی لە شاعیرانی سەدەی ٥ مانگی، هاو سەردەم و هاو عەسری مەسعود سەعد سەلمان، داناوە (حەماسە ٣١٦ـ٣١٧، هەروا بڕوانە: هـ ئەبوعەلا عەتابن یاقوب غەزنەوی راز). یەکە مجار صەفا (هەر ئەوێ) سەرنجی بۆلای ئەم نوکتە راکشاوە،کە خاوەنی بێژەن نامە، ژمارێ فراوانی لەهۆنەکانی (بێژەن و مەنیژە)ی هۆندراوی فیردەوسی لەو مەنزومەی خوێداگونجاندویەتی، لە پاشان مەتینی بە بەراورد کردنی دەقی ئەم ٢ مەنزومە نیشانی داوەکە بێژەن نامە، مەنزومەیێ سەر بە خۆنیە و وێژەری ئەو، بێ‌ئیشارە کردن بە داستانی (بێژەن و مەنیژە)ی فیردەوسی، تا ١،١١٢ هۆنەی لەم چیرۆکە، لە مەنزومەکەی خوێدا هێناوە و چەن هۆنەیش هی خویەتی، کەلە بابەت واتاو واژە وە، سست و کزە، کە لەوانی زیادکردوە (پەڕەی ٣٢ـ٣٥، ٢٥٧ـ٢٦٢).

زۆرێ لە شاعیرانی کورد، لە شیعرەکانی خوێاندا، ناوی بێژەن و ئەفراسیاویان بردوە (بڕوانە ژیناوەری زانایانی کورد لە نوسراوی: د. محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل) چاپی سالی ١٣٦۴ هەتاوی، تاران، مەهارەت، تاران، تاریخی مەشاهیری کورد، ج ٢ پەڕەی ٢٢٢ غەزە لی نیگاری کە هی (بەها)یە و دەلێ: وەکو بێژەن لە چای ئەفراسیابی مەینە تاماوە. هێناوە، چاپی سروش ١٣٦٦ تاران و شاعیرانی فارسیش لەشیعری خۆیاندا، ئیشارەیان بە چیرۆکی بێژەن و مەنیژەکردوە (بڕوانە مەنوچیهری، ٥٧، مەسعود سەعد،

Dr.Saleh Ebrahimi

۳۸۸، ۴۹۳، ئەنوەری، خاقانی زەنگەی کوردی فارسی ویژ، خەڵکی شیروان و ئابخازیا، ۲۱۳، ۲۶۲، ۲۳۰، موجیرەدین، ۲۹۲؛ خواجو، ٦۲، ۱۲۰، ۱۵۳، جەم؛ سەعدی، ۱۷۹، هۆنەی ۳۵۰٦؛ حافز، غەزەلی ۴٦۱، هۆنەی ۵).

ناسرخوسرەو لە واتایێ عیرفانی لەم داستانە، چاڵی بیژەن ـی بە رەمزێ لە تەنو لەشی مرۆی داناوە، دەلێ: لەبەر ئەوەی لەژیانی ٦۰ ساڵەی خوتا (ئەویندارو دڵبراو) نەبوی، لەزیندان و چاڵی لەشا قەتیس ماوی (پەرەی ۲۸۰، هۆنەی ۲ـ۵). هەرئەو لە جیێ ترا، جیهان بە مەنیژە، ژنێ جادوگەرو فێڵباز، تەشبیهـ دەکاو دەلێ: تەنیا نادانەکان، فریوی ژنێ ئاوا (پرزەق) و بەرق و رازاوە) دە خۆن و لەدڵ و دەرونی چاڵی دنیای خۆیان دە خزێن (پەرەی ۳۰۹، هۆنەکانی ۲۲ـ۲۳، هەروا (۳۱۰)، هۆنەکانی ۱ـ۳). سە نایێش مرۆڤێ کەگیرۆدەی پلەو پایەی دنیایە، بە بیژەنی دادەنێ کەلە چاڵدا دیلە (پەرەی ۱۲۷، هۆنەی ۸). داستانی بیژەن و مەنیژە بەوێنەی سەر بەخۆ، یەکەمجار لە ۱۳۱٦ هەتاوی ۱۹۳۷ز- لە بەمبەیی لە چاپ دراوە. جەلال مەتینی کورتە یەکی لەوە لەساڵی ۱۳۴۱ هەتاوی لە مەشهەد، وە ئیبراهیم پورداود هەمو داستانەکەی لەگەڵ وێنەی رەنگین و جوان لە ۱۳۴۱ هەتاوی لەتاران بڵاوکردوتەوە، هەروەها مستە فاموسەوی ئەم چیروکەی لەسەر را هەڵەگیری کردوە و لەگەڵ راقە و واتاکردنی هۆنە رەق و سەختەکانی لە ۱۳۷۵ هەتاوی لە تاران لەچاپی داوە: **سەر چاوە:** کوری نەدیم فێهرست، ئیسلامی نە دوشێن، محەمەد عەلی، ژیان و مەرگی پاڵە وانان لە شانامەدا، تاران، ۱۳۴۸، ئومێد سالار، مەحمود (حەوت خانی رۆستەم، بیژەن و مەنیژە و چەند نوکتە لەبارەی سەر چاوە و هۆنەی فیردەسی)، ئێران ناسی ۱۳۷۷ هەتاوی و ۱۹۹۸ز- ساڵی ۱۰ ژمارەی ۳؛ ئەنوەری، محەمەد دیوان بەکۆششی سەعید نەفیسی، تاران، ۱۳۵٦ هەتاوی؛ بەهار، میهرداد، ئەساتیری ئێران، تاران، ۱۳۵۲ هەتاوی، سەعالیبی مەرغەنی، حوسێن غورەری ئەخباری پاشاکانی ئێران و سیرە و خوو ئاکاریان، بەکۆششی زوتنبێرگ پاریس،

Dr.Saleh Ebrahimi

۱۹۰۰ز، حافز، دیوان بەکۆششی پەروێز ناتل خانلەری، تاران، ۱۳٦۲ هەتاوی، هەمزە ئیسفەهانی، تاریخ سنی ملوکولئەرزووە لئەنبیا، بەکۆششی گوتوا لێد، بێرلین، ۱۳۴۰ مانگی؛ خاقانی شیروانی زەنگەی کوردی فارسی بێژ، دیوان، بەکۆششی زیائەدین سەجادی، تاران، ۱۳۷۵، خالیقی موتڵەق، جەلال، بێژەن و مەنیژە و ویس و رامین (بەرکۆلێ لەسەر وەیژاوەری پارتی و ساسانی، ئێران ناسی ۱۳٦۹ و ۱۹۹۰ز، ساڵی ۲ ژمارەی ۱، خەتیبی، ئەبولفەزل (یەکی نامە بود از گە باستان)، (جەستارێ لەناسینی سەرچاوەی شانامەی فیردەوسی)، نامەی فەرهەنگستان ۱۳۸۱ ساڵی ۵ ژمارەی ۳؛ خواجوی کرمانی، خەمسە بەکۆششی سەعید نیاز کرمانی، کرمان، ۱۳۷۰، سەرکاراتی، بەهمەن، (رۆستەم کەسایە تێکی مێژویی یا ئوستورەیی) مەجموعەی و تارەکانی سێوەمین تاشە شەمین حەوتوی فیردەوسی، بەکۆششی محەمەد مەهدی روکنی، مەشهەد، ۱۳۵۷ هەتاوی، سەعدی بۆستان، بەکۆششی غولامحوسێن یوسفی، تاران، ۱۳۵۹، سەنایی، حەدیقەی سوڵتانی، بەکۆششی مودەریس رەزەوی، تاران، ۱۳٦۸، صەفا، زە بیحوڵلا، تاریخی ئەدە بیات لەئێران، تاران ۱۳٦۳، هەرئە و حەماسە وێژی لەئێران، تاران ۱۳۵۲؛ تەبەری، تاریخ، فەخرەدین ئەسعەد گورگانی، ویس و رامین بە کۆششی موجتە بامینەوی، تاران، ۱۳۱۴، فیردەوسی، شانامە بەکۆششی جەلال خالیقی موتڵەق، تاران /کالیفورنیا، ۱۳٦٦-۱۳۷۱ هەتاوی؛ کویاجی، جیهانگیر کویرجی؛ ئایین و ئەفسانەکانی ئێرانی و چینی باستان، تەرجەمەی جەلیل دۆستخوا، تاران، ئیسفەهان ۱۳۷۱، مەتینی، جەلال لە بابەت بیژەن نامە، ئایەندە، ۱۳٦۰ ساڵی ۷ ژمارەی ۲، ۴؛ موجیرەدین بیلقانی، دیوان بەکۆششی محەمە داوایی، تەوریز، ۱۳۵۸، مەسعود سەعد سەلمان، دیوان، بەکۆششی رەشید یاسەمی، تاران، ۱۳٦۲، مەسعود عەلی، مروجوزەهەب بەکۆششی باربییە دو منار، پاریس، ۱۹۱۴ز، (بەرکوڵی قەدیمی شانامە) بیست مەقالەی محەمەد قەزوێنی تاران ۱۳۳۲ هەتاوی ج ۲، مەنوچیهری دامەغانی،

Dr.Saleh Ebrahimi

ئەحمەد، بە کۆششی محەمەد دەبیرسیاقی، تاران ١٣٧٥؛ ناسرخوسرەو؛ دیوان، بە کۆششی موجتە بامینەوی و مەهدی موحەقیق، تاران ١٣٥٧؛ نولدکە نیئودور، حەماسەی میللی ئێران، تەرجەمەی بوزورگ عەلەوی، تاران ١٣٥٧ هەتاوی و هەروا

Davis, D., Eplc andsedition, fayetteville, 1992; E the H., Catalo 8Ve of the pprsian turkish Hindüstäni and pushtü manuscripts in the bodlelan library oxford 1889; Iranicas lusti, F., Iranisches namenhvuch, Hilde she im, 1963; minorsky, V; Visu Räm in, Iranica (twenty Aricles) theran, 1964, Rieu, chi supplemnt tolhe catalo 8ue of the persian manuscr iptsin the Britsh museum london 1895; shahbäzi, A.sh ferdowst; Acritical Biography, costa mesa; varshater E; Iranian national History. I he cambridge history of Iran, 1933, Vol, lll CD.

ئەبولفەزل خەتیبی، دایرەتولمە عاریفی بوزورگی ئیسلامی، ج ١٣ پەڕەی ٤٠٩ تا ٤٠٦ چاپی ١٣٨٣ هەتاوی، تاران (شەپۆل).

Dr.Saleh Ebrahimi

بایینگان

بایینگان یا یه‌نگان، به‌ش یاشاریَ له شارستانی پاوه ئوستانی کرماشان.که به بانیکانیش له هه‌ندیَ سه‌ر چاوه‌ی ره‌سمی‌دا بینراوه (بروانه: دایره‌تولمه‌عاریف...، ۱ /۳۸۷).

به‌شی بایینگان: ئه‌م به‌شه یه‌کیَ له و سیَ به شانه‌ی شاری پاوه یه‌و ۵۹۱کم ۲ پان‌و به رینایی هه‌یه که‌له باکوره‌وه ئه‌لکیَ به نه‌وسود و ده‌ورو به‌ری شاری پاوه و له‌روَژ هه‌لاَت‌و باشوره‌وه ئه‌لکیَ به شاری جوانروَ وله روَژاواوه، خوَله کوردستانی عیراق ده‌ساویَ (سازمان...، ۴۶؛ ئه‌فشار، ۲ /۱۵۲۳؛ فه‌رهه‌نگی جوغرافیایی ئاوه دانیه کان، ۲۵). زیاترله دو سیَوه‌م خاکی ئه‌م به‌شه به‌رزاییه، که داگری ماکووان (۲،۶۳۰ میَتر). گزن (۲،۳۳۰ میَتر)، ئوته (۲،۲۲۰ میَتر)، به‌لهه‌س (۲،۱۶۰ میَتر)، زه‌رد داوئی، کله‌خانی، راگا، گه‌رمه‌زناب و شه شدوَله (هه‌رئه‌ویَ؛ جه‌عفه‌ری، کیَفه کان...، ۸۳، ۱۱۳، ۲۷۱، ۳۶۱، ۴۴۱، ۴۵۷، ۴۷۲). ـ به‌شی بایینگان سه‌ربه باکوری روَژاوای ئوستانه و **که‌ش و هه‌وای نیوه نماوی هه یه**. گرینگترین چوَمه ئاوی ئه‌ویَ، **چوَمی زیمکان** (۱۶۰کم) که دوای تیَکلاَوبونی چوَمه ئاوی زریسک (ئاوی زریشک) به چوَمی زیمکان، ئه‌ودو ئاوه تیَکلاوه، ده‌رژیَنه نیَوئاوی چوَمی سیروان، لیه‌له (۷۳کم). چه‌می‌مه‌ره خیَل (۳۰کم)، ئاوی سپی به‌رگ، ئاوی خه‌لیفه و ئاوی له‌ره‌ن ـ ه (هه‌رئه‌و؛ چوَمه کان...، ۷۷، ۸۳، ۸۹، ۱۹۱-۱۹۲، ۲۵۹-۲۶۱، ۴۴۰؛ فه‌رهه‌نگی جوغرافیایی ئاوه دانیه کان، هه‌رئه‌ویَ)، **چوَمه کانی ده‌ودان و بایینگانیش**، هه‌رله‌م لا یه‌وه، دیَوده‌روا (ره‌زمارا، ۵۹، ۶۰). گشت شویَنه جیاجیا کانی ئه‌م به‌شه بوَ شینبون و شینکردنی هه موجوَره گیا ده‌رمانی و گیای سه‌نعه‌تی، شیاوه. له‌م ناوچه چیاویه‌دا، دارستانی شاش و ته‌نک ده‌بیندریَ جانه وه‌ری جوَر به جوَرو په‌له‌وه‌ری جیاجیاو ره‌نگاوره‌نگی ئه‌و نه‌هه‌یه ده‌لیَی باغی جانه‌وه‌رو باَلندانه (فه‌رهه‌نگی جوغرافیایی ئاوه دانیه کان، ۲۵-۲۶؛ ئه‌فشار، ۱ /۱۴۹).

به‌شی بایینگان له ۱۳۷۵ هه‌تاوی دارای ۱۵۴، ۱۲ که‌س (۲،۴۳۹ خیَزان)،

Dr.Saleh Ebrahimi

حەشیمەتەکە ٥٧. ٦ پیاو: (نێرینە) ٩٧ ٠ ٦ ژن (: مێینە) بووە و نیسبەتی باسەوادی و شوغلی بەتەرتیب ٦٢٪ و ١٥/٧٪ بووە (سەرژماری گشتی، ناسنامە، ٦، ٩، ١٢). داهاتی خەڵکی ئەو بەشە لەسە ربنە ڕەتی کشت و کاڵ، بە خێو کردنی مەڕومالات، باغداری و کرێکاری سادەیە (فەرهەنگی ئابوری، «٢/٧٦»؛ فەرهەنگی جوغرافیایی ئاوە دانیەکان، ٢٦).

ئاو بۆکشت و کاڵ لە بەشی بایینگاندا لە چۆمەکان، چالاوی قوول و کانیاوەکان، دابین دەبێ. هە موجۆرە داهات و بەرهەمی کشت و کاڵی، بە خێو کردنی پەلەوەر، بەوێنەی سوننەتی و داهاتی ئاژەڵی و شیرەمەنی: (ڕسق و ڕۆزی ئاژاڵی)، کە بۆفرۆش بۆ دەرەوەش بەرێ دەکرێ، هەرواکار دەسی لەگرینگترینی بەرهەم و داهاتی خەڵکی ئەم ناوچە دێتە ژمار (هەرئەوێ؛ فەرهەنگی ئابوری، «٢/٧٦-٧٦/٥-٧٦»). لە ساڵی ١٣٦٦ هەتاوی ئەم بەشە دارای ٦٢ ٠ ١ خێزان (٤٩٢، ٥کەس - بووە)، خێڵی کۆچەر بۆ لەوە ڕگەی پەزو پۆڵەو ئاژاڵ و وڵسات ١،١٢٣ خێزان (٨٦٤، ٥ کە س بووە) خێڵی کۆچەر، لە خێڵی کوردی جاف - بووە (سە رژماری کۆمە لایەتی...، ٢١؛ ئەفشار، ٢/١١٧٤). خەڵکی بایینگان کوردو شافیعی مەزهەبن و بەزاراوەی جافی قسە دەکەن (فەرهەنگی جوغرافیایی ئاوە دانیەکان، هەرئەوێ؛ وەلەد بەگی، ٣).

لە زەمانی شەڕی عیراق و ئێراندا بایینگان لەو ناوچەکوردنشینانە بو، کە زەرەروزیانی گیانی و ماڵی فرەی لێکەوت و زیاترلە ٥٠٪ لە خانو بەرەکانی ئەم بەشە، وێران کران و ڕوخێندران و زۆربەی ئاوایەکانی ئەوێ لە خەڵک چۆڵ کران (هەرئەوێ؛ گرینگترین کاروتێکۆشان...، ٣١١). ئەم بەشە ٣ دێهستانی هەیە بە مناوانە: ماکووان، کلاشی و شیوە سەر (سازمان، هەرئە وێ؛ ئامارنامە...، ٢٦). وتەنیە، قورئانێ کە دەسنوسەکەی دەگەڕێتەوە بۆزیاترلە ٣٠٠ ساڵ بەرلە مرۆ (: ١٧ سپتامبری ٢٠٠٧ زو ٢٦ خەرمانانی ٢٧٠٧ کوردی، ڕۆژی دوشەمە ١٣٨٦/٦/٢٦ هەتاوی و ٥ ڕەمەزانی ١٤٢٨ مانگی). کەلە ئاوایی میرعەبدەلی، یەکێ لەگوندەکانی بەشی بایینگان، دە پارێزرێ (ئەفشار، ١/٥٠٣-٥٠٥).

Dr.Saleh Ebrahimi

شاری بایینگان: ئەم شارە، ناوەندی بەشی بایینگانە و لە **۲۴** کیلۆمێتری باشوری ڕۆژاوای شاری پاوە دایەو لە ناوچەیێ پڕکێف و چیا، بە بەرزایی **۱،۳۰۰** مێتر لەبان دەریا و لە **۳۵**° پانایی باکوری و **۴۶**° و **۱۵** درجە درێژی شەرقی دایە (فەرهەنگی جوغرافیایی ئاوە دانیە کان: وەڵە دبەگی، هەرئەوجێی یانە؛ موفەخەم، **۵۹**؛ پاپلی، **۹۳**؛ قیس؛ فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، **۴۷/۵**). مێژوی سازبونی شار، دەگەڕێتەوە بۆ دەورەی زندیە (**۱۱۶۲**ز ـ **۱۲۰** مانگی)، تایفە کانی «بادنیانی» کوردی سەر بە عیراق، ناوە ڕوکی بندرەتی یەکە مینی حەشیمەتی بایینگانیانی پێکهێناوە و شاری ئێستا بە کوێستان و لەوەرگەی ئاژاڵ و وڵاتی ئەوان دێتە ژمار، بەرە بەرە تایفەگەلێ لەم شوێنە جێگیرو نیشتە جێبون و **ناوە کەیان لە بادنیا نەوە کردوّتە بایینگان وگۆڕان** بە سەر ناوە کەدا هاتووە، شارە کەلە داوێنەی کێفێکدا، هەڵکە و تووە، چیاو کێوە کانی شاهۆ، ڕاگا: (ڕێگا) و ماکووان، بە سەر شارا دە ڕوانن. شیوەڵ و دوّڵی جوان و دلگیری سەحور، لە باکوری شاردایە و فرەرە نگینە، شاخە ولکێ لە چۆمی مەرە خێڵ لە وێوە دێ و تێپە ردەبێ (جەعفەری، کێوە کان، **۲۷۱**، **۲۰۵**؛ فەرهەنگی جوغرافیایی ئاوە دانیە کان، **۲۶**، **۲۷**). چەمی مەرە خێڵ لە باشوری بایینگان لەوێوە، دەخوشێ و دەر ژێتە چۆمی سنوری سیروان. کانیاوە کانی پڕئاوی: چاوک وگەرماو، لە نێزیکی شاردان و خەڵکی لە ئاوی ئەوان بەرێگای لولە کەشی ئاو، کەڵک لەو ئاوانە وەردە گرن. **کەش و هەوای شاری بایینگان**، برێ ساردو نیوە نماویە و پلەی سەرمای ئەوێ تا **۲۶**ـ ڕاگە یێندراوە و پلەی بارانی سالآنە تا **۵۹۰** میلیمێتری نوسراوە (هەرئەوێ؛ جەعفەری، چۆمە کان، **۱۹۱-۱۹۲**). **حەشیمەتی بایینگان:** لەسەرە تای دە هەی **۱۳۳۰**ی هەتاوی تا **۵۳۸** کەس بووە (فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، هەرئەوێ) کەلە **۱۳۷۰** هەتاوی بە **۱،۴۷۷** کەس (**۲۹۸** خێزان) ولە **۱۳۷۵** هەتاوی بە **۱۸۶۶** کەس (**۳۹۸** خێزان) کە **۹۵۶** پیاو (: نێرینە) و **۹۱۰** ژن (مێینە) زیادی کردوە. نیسبەتی با سەوادی و مشولی لە بایینگاندا بە تەرتیب تا **۷۸/۹**% و **۲۴/۴**% دیاری کراوە و نوسراوە (ئامارنامەی، **۶۶**؛ سەرژماری گشتی، نەتیجەی، چل)، خەڵکی ئەم شارەلە **۱۳۶۷** هەتاوی تەنیا **۲۰۴** خێزان بووە و

Dr.Saleh Ebrahimi

به‌رو بوی کشت و کاڵیان هه‌بووه (فه‌رهه‌نگی ئاوه دانیه کـان...، ۱۰۰). **ـ ســه‌رچـاوه:**

ئامارنامه‌ی ئوستانی کرماشان ۱۳۷۴ هه‌تاوی، سازمانی بـه‌رنامه و بـودجه‌ی ئـوستانی کرماشان، تاران ۱۳۷٦، ئه‌فشار سیستانی، ئیرەج کرماشان و شارستانی دێرینه‌ی ئه‌وێ، تــاران ۱۳۷۱؛ گـرینگترین کـاروتێکۆشـانه کـانی دوبـاره سـازدان‌و له‌نـوێ دروست کردنه‌وه‌ی، ناوچه شه‌ڕ لێدراویـه کـان (له‌سـاڵه کـانی ۱۳٦۱ و ۱۳٦۲ ی هـه‌تاویدا) نوسینگه‌ی ستادی ناوه‌ندی نوێ‌سازی و دوباره‌سازی ناوچه شه‌ڕ لێدراوه کان، مه‌شهه‌د ۱۳٦۷؛ جه‌عفه‌ری عه‌باس، چۆمه کان و چۆمـناوه کـانی ئێـران (کـوردستان) تـاران، ۱۳۲۰؛ سازمانی دابه شکردنی نێوخۆی وڵات، وه‌زاره‌تی نێوخۆی کوماری ئیسلامی ئێران، تاران ۱۳۷٦؛ سه رژماری کۆمه لایه‌تی، ئابوری خێڵه کۆچـه ره‌کـان ۱۳٦٦؛ حه‌شیمه‌تی خێڵی دێهستانه‌کان له‌گشت وڵاتا، ناوه‌ندی ئاماری ئێران، تاران ۱۳٦۸؛ سه رژماری گشتی نفوس و مه‌سکه‌ن ۱۳۷۵؛ ناسنامه‌ی دێـهستانه‌ کـانی وڵات، ئـوستانی کرماشان، ناوه‌ندی ئاماری ئێران، تاران، ۱۳۷٦؛ سه رژماری گشتی نفوس و مه‌سکه‌ن ۱۳۷۵ هه‌تاوی، نه‌تیجه‌ی ته‌فسیلی، شارستانی پاوه، ناوه‌ندی ئـاماری ئێـران ۱۳۷٦، فه‌رهه‌نگی ئاوه دانیه کانی وڵات، سـه‌رژماری گشـتی کشت و کـاڵی ۱۳٦۷ ئـوستانی کرماشان (:باخته‌ران) ناوه‌ندی ئاماری ئێران، تاران ۱۳٦۹؛ فه‌رهه‌نگی ئابوری گوندو موچه و مه‌زرا ـی شـارستانی پـاوه، جـیهادی سـازده‌ری، تـاران ۱۳٦۳، فـه‌رهه‌نگی جوغرافیای ئاوه دانیه کانی وڵات (قه‌سر ـی شیرین) سازمانی جوغرافیایی شـه‌ڕوانـانی چه‌کدار، تاران ۱۳٦۳، ج ۴۵؛ فه‌رهه‌نگی جوغرافیایی ئێران (ئاوه دانیه‌کان)ی ئوستانی ۵ کوردستان، دایره (بازنه)ی جوغرافیایی ستاد ـی ئه‌رته‌ش، تاران ۱۳۳۱، مـوفه‌خه‌م پایان، لوتفوڵڵا. فه‌رهه‌نگی ئاوه دانیه‌کانی ئێران، تـاران ۱۳۳۹، وه‌ڵه دبـه‌گـی بـارام، تاریخی سیاسی کۆمه لایه‌تی پاوه و هه‌و رامان، تاران ۱۳٦۹ هه‌تاوی. که‌ریم شه‌ریعه‌ت. دایره‌تولمه‌عاریفی بـوزورگی ئـیسلامی ج ۱۱ پـه‌ڕه‌ی ۳۳۲ تـا ۳۳۱ چـاپی ۱۳۸۱ هه‌تاوی (شه پۆل).

Dr.Saleh Ebrahimi

پازوکی

پازوکی یا پیزوکی، بازوکی، ناوی یه‌کێ له خێڵه‌کانی کوردی قه‌دیمه، که‌له نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی ۹ مانگی، زیاتر له سه‌ده یه‌ک، له ناوچه‌ی باکوری ده‌ریاچه‌ی وان له‌ئاناتولّی فه‌رمانره‌وایی‌یان، هه‌بووه، یه‌که مین ئاماژه‌ی مێژویی بۆخێڵی پازوکی، ده‌گه‌رێته‌وه، بۆ ده‌وره‌ی حوکومه‌تی ئاق قویونلو ـ ه‌کان له‌ئێران، له‌و سه‌ر ده‌مه‌وه ناوی پازوکی، زۆرجاران له‌سه رچاوه مێژویی یه‌کاندا، هاتووه.

بۆ دیاری کردنی جێی ژیان و جوغرافیایی هۆزی پازوکی: سه‌ر چاوه‌ی گرینگی کۆنی کورد، ناسی، شه‌ره‌فنامه‌یه. سه‌ردارانی کورده‌کانی ئێران ناودار به‌گۆران ۴ خێڵی گه‌وره‌ن: سیاه‌مه‌نسور، چگنی، زه نگه‌نه‌و پازوکی. شه‌ره‌فنامه سه‌دارانی پازوکی به‌وه چه‌ی هۆزی سوێدی‌و ژینگه‌ی ئه‌وانی به لوڕستان داناوه، ریوایه‌تێ‌گۆران و ئه‌رده ڵلان و ئه‌میرانی پازوکی به‌ره‌گه‌ز له‌وه چه‌ی هۆزی سوێدی زانیوه (بدلیسی، ۱۷، ۴۲۳ـ۴۲۴، ۴۳۱). سه‌ر چاوه‌ی مێژوی دوری ره‌گه‌زی بنه ماڵه‌ی میرانی سوێدی له‌گه‌ڵ ده راوی به‌ره‌ی به رمه‌کیان لێکدراوه و تێک کراوه ته‌وه و **ژینگه‌ی سوێدیان گوندو قه‌ڵای سوێد ـ ه** و ئێستا، به **(سێوره‌که) ده ناسرێ و له نیوان: (دیار به‌کرو ئۆرفا)** دایه که سویدانلو ـ یشیان پێ‌و تراوه (ته‌وه حودی ۲/۹۸). هه‌ندێ به هه‌ڵه پازوکی به تورکی ئازربایجان، داده‌نێن (شاحوسێنی، ۴۳؛ هه‌روایش بروانه: ئیعتما دسه‌ڵته‌نه، موتته لیع...، ۳/۳۵۴؛ ئه‌سه‌دی، ۵۸۶ـ۵۹۷)، هه‌ندێ ژینگه‌ی سه‌ره تایی پازوکی یه‌کانیان، به ناوچه‌ی باکوری و غه‌ربی، ده‌ریاچه‌ی وان، داناوه که پازوکیان له‌وێ حوکومه‌ت و ده‌سه ڵاتیان هه‌بووه (مینورسکی، ۵۷) و هه‌ندێ دیکه، ژینگه‌ی سه‌ره تایی پازوکیانی به چیاوچره‌کانی شاهۆ، له‌نیوان کرماشان و سنه، داناوه (مه‌ردوخ کوردستانی، ۸۳؛ ته‌حقیقاتی مه‌یدانی) هه‌ندێ. ناوچه‌ی فارسیشیان به‌جێی ژیانی پازوکی داناوه که هه‌ڵه‌یێ ئاشکرایه (بامداد ۳/۱۹٦، به نه‌قڵ له تاریخی غه‌زودی). له‌بیره وه‌ری سپه هبود ئه‌میر

Dr.Saleh Ebrahimi

ئەحمەدی، لەچیا کانی پازوکی لە باکوری بیهبه هان و لەرێ خورە ماوا، ناو براوه و یاد کراوه، یانی: لەناوچەی باکوری بیهبەهان و له ریگای خورەماوا چەن چیا و کێف به پازوکی بەناوی ئەو هۆزە کوردە ئازاد بویرانه، هیمان ناوداره و بەسەر زمانەوه ماوه (شەپوڵ) (پەرەی ۳۷۹ـ۳۸۰).

کۆچ کردن ولیک پرژو بلاوی: دەس بە دەس بونی ناوچەی جیی ژیانی پازوکی، له باکوری **دەریاچەی وان،** لە نیوان شەروشۆری صەفەوی و عوسمانی لەو سەرزە ویە، سەرەنجام بۆتە هۆی بنەبربونی حوکومەتی سەردارانی پازوکی و کۆچ کردنی پازوکییه کان بۆ فەفقاز و ناوچه جیاجیاکانی بانی و بان ئیران. لەئاخرو ئوخری دەورەی شاتیهماسبی ئەوەڵ (سا ۹۳۰ـ۹۸۵ مانگی و ۱۵۲۴ ـ ۱۵۷۷ز) دەسه دەسەیێ له کوردانی پازوکی لەچغور سعد (ئیرەوان). نەخجەوان و داران (کۆماری ئازربایجانی ئیستا) نشته جیی بیون (بدلیسی، ۴۳۴؛ ئیسکەندەر بەگ. ۱۰۴۲: مونەجیم یەزدی، ۳۱۰؛ حوسینی ئوستورابادی، ۱۷۷) هەندێ رایان گەیاندوە کەلە دەورانی صەفەویدا خیلی پازوکی لەورمێ وەبۆ (خوارو وه رامین)گویز راونه تەوه (ئەفشاری سیستانی ۱۱۰۴ـ۱۱۰٦) و هەروا، نوسیویانه کەله ۱۰۱۰ مانگی و ۱۶۰۱ز ـ به دەستوری شاعه یاسی ئەوەڵ (سا ۹۹٦ـ۱۰۳۸ مانگی و ۱۵۸۸ـ۱۶۲۹ز) زۆربەی زۆرێ له کوردانی ئازربایجان و مەهاباد ـی موکری، لەسەره تاوه بۆ لای ناوچەی خوار و ورامین، له پاشان **۴۵** هەزار خیزان لەوان کۆچ درانه باکوری خۆراسان، بازوکییه کان لەدەسه دەسەی کوردێ بون، کە نەیان دەویست بچنه خۆراسان و لەلای (ده ماوەند، وەرامین و خوار) مانەوه (میرنیا، ۴۳ـ۴۴؛ تەحقیقاتی مەیدانی). فیلد نوسیویەتی زیاترله هەزار خیزان له **خیلی پازوکی لەوە رامین و خوار دەژین** (پەرەی ۱۱۳ـ۱۱۲) بەلام تەوه حودی بە هەبونی خیلی پازوکی له خۆراسان و دەورو بەری تاران ئاماژەی کردوه (۴۷۳/۱). له سەره تای سەدەی ۲۰ **زاینی زیاتر له ۵ هەزار خیزانی پازوکی** له دەورو

Dr.Saleh Ebrahimi

بەری ئێرەوان نیشتە جیبون (زەنگنە، ٢١٨ ـ ٢٢٠). ئێستا ئەوان بەشێ لەو نیومیلیونە کوردانەن کەلەو لای چۆمی ئاوی ئاراز (: ئەرەس) و دەورو بەری ئێرەوان دەژین (تەوە حودی، ١/ ٤٧٧). لەم سەر دە مەدا ژمارێ لە خێڵی پازوکی لە کرماشا و سنەو نێو چیاوچرە بەرزەکانی شاهۆ، محاڵی رە وانسە روله یلاخ (رۆژ هەلا تی سنە) نیشتە جێن (مەردوخ کوردستانی، (هەرئەوێ، تەحقیقاتی مەیدانی). لەدە ورانی شاعەباس ناوچە کانی لای تاران لەگرینگترین ناوچەی ژیانی کوردانی پازوکی بووە. یەکێ لەچوار دییێ یانی (بیهنام)ی ئەمرۆی وە رامین بە ٥٣٢کە ٢ ئەندازە بە ناوی پازوکی. بیهنام-ی پازوکی ناو دەبرێ کەزۆربەی زوری خەڵکی ئەوێ پازوکین (کەیهان، ٢/ ٣٥٦؛ سەر ژمێری...، ٤٥-٤٧) پازوکی یەکان لەخوار (گەرمسار) زیاتر لە (ئارادان) وگوندەکانی دەورو بەری ئەوێ، قشلاخ (شاری گەمسار) و گوندەکانی (شابوداخ، ساروە زەن، سزەدو کەرەند). لە دەماوەند، لەچەندین دییێ، لە فیروزکۆ، لە ئاوایەکانی تەرود، حەسارین و لەشە میرا نات، گوندەکانی لەواساناتی گەورە داپرژو بلاو بونە تەوە (ئیعتماد سەڵتەنە، هەرئەوێ، ٣/ ٣٤١-٣٧٩، شاحوسینی، ٤٢-٤٥؛ ئەسەدی، ٥٨٦؛ تەحقیقاتی مەیدانی).

دەسە دەسەیێ ترلە پازوکی یەکان کە بە پیزوکی (= پازوکی) مەشهورە، لەهەندێ، لەناوچەکانی خوراسان هەروەکو: کلاتی نادری و ناوچەی پیزەکی چناران، هۆزی پازوکی دەژین (تەوە حودی، ١/ ٤٧٣).

زمان: بە درێژایی سەدەکانی رابوردو، ژمارەیێ فرە زۆرلە پازوکی یەکان، زمانی رەسەنی کوردی کرمانجی خۆیان لە بیر بردۆتەوە و ژمارێ تریشیان تورکی ئازربایجان فێربون (ئیعتماد سەڵتەنە، هەرئەوێ، ٣/ ٣٥٤).

پرژو بلاوێ جوغرافیایی پازوکی یەکان و جیاکردنەوەی ئەوان لەیەکتر، بۆتە هۆکە دەسەیێ فرە زۆر لە پازوکی یەکان، بێجگە لەزمانی دایکی، رەگەزی کورد بونی

Dr.Saleh Ebrahimi

خۆیشیان لەبیر بچێتەوە (تەحقیقاتی مەیدانی)، **لەزمانی کوردی پازوکی ئیستای لای** ئێرەوان و قەفقاز ئاگاداری یەکی ورد، بە دەسە وەنیە. **مێژوی راست و دروست:** مینورسکی رایگە یاندوە لەبەر پرش و بڵاوی و دابەش بونی خێڵی پازوکی یەکان لەنیوان ئێران و تورکیەدا، مێژوی راست و دروستی پازوکی بەرێك و پێکی نازاندرێ (پەرەی، ۵۷). **یەکەمین نیشانەی مێژویی پازوکی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ۸٦۸ مانگی و ۴٦۴ز-کە دەسەیێ شەڕوانانی پازوکی قەلا و دژی** سنوری گرگریان لە سەر رێگای بازرگانی حەڵەب بۆ. ئەرزنجان، داگیر کرد و حاکمی مەملوکەو پیاوی میسری کەلەدژە وانبو، کوشتیان و کلیل و هاچە رەکانی قەلایان بۆحەسەن ئۆزۆن (حك ۸۵۷-۸۸۲ مانگی و ۱۴۵۳-۱۴۷۷ز) بەرێ کرد. ئەوە بوکە دوایی حاکمێ تازە بۆ ئەو قەلایە، لە لایەن میسرەوە دیاری کرابو، بەلام ئەوقە لاو دژەیان نەدا دەس ئەو (وودز، ۲۰۹، ۱۰٦).
ئۆزۆن حەسن و حاکمەکانی‌تری ئاق قویونلو: (ترکە رەشە) بە پاداشی ئەو خزمەتەی خێڵی پازوکی، حوکومەتی کیفی، ئەرجیش، عادڵجە واز و ئەلشگورد، کەلە باکوری دەریاچەی (وان) **بە حوسێن عەلی بەگ، یەکەمین میری ناسراوی پازوکی و زازۆکانی، بەخشی. لەو ژۆژەوە ئەمیرانی پازوکی بەسەر** ناوچەگەلێ لە باکوری خۆرهەلاتی ئاناتۆلی و باکوری غەربی بانی: (فەلاتی) ئێران تا ۹۹۳ مانگی و ۱۵۸۵ز- حوکومەتی‌یان کردوە (هەرئەوێ؛ بدلیسی، ۴۳۱). زنجیرەی ئەمیرانی پازوکی دوای حوسێن عەلی بەگ بووەتە ۲ خێزان یانی بوونەتە ۲ شاخە: «خالید بەگلو» یا «خالید بەگیان» کە ئەمیر خالید بەگ، کوڕی شاسوار بەگ، کوڕی حوسێن عەلی بەگی یەکەم ئەمیرناسراوی پازوکی بووە و فرەتری ئەمیرانی پازوکی لەم خێزانە بوون، شاخەی ۲ شوکور بەگلو یا «شوکور بەگیان» کە خێزانی شوکور بەگ یەکێ‌لەکورەکانی‌تری حوسێن عەلی بەگ و مامی ئەمیر خالید بەگ بووە و ئەغلەب لە حاکمانی بدلیس پەیروی‌یان کردوە (هەرئەو، ۴۳۱-۴۳۸؛ مەردوخ رۆحانی، ۳٦۷-۳۷۰). بە درێژایی زیاترلە

Dr.Saleh Ebrahimi

سەدەی ٩ ئەمیر پازوکی کە ٧ کەس لەوان لەخالید بەگیان بوون، لەسەر زەوی ئەمیرنشینی پازوکی حوکومە تیان کردوە (هەرئە و جێی یانە) و بێجگە، لەودە و رانەی کە خاکی ئەوان لەبن دەسی عوسمانیدا بووە، هەمیشە بەئێران، بە ئاق قویونلو ـە کان و بە صەفەوی یان، بەوە فابوون (تەوە حودی ١ / ٤٧٣ـ٤٨٩). **ناودار ترینی ئەمیری پازوکی خالید بەگ، کوڕی شاسوار بەگ و نەوەی حوسین عەلی** بەگ بووە. خالید بەگ مرۆڤیکی بۆیرو ئازا، خاوەن لێنە وین و پرهێز بووە، لە دەورانی پاشایی سوڵتان یاقوبی ئاق قویونلو (حک ٢ ٨٨ـ٦ ١٩ مانگی و ١٤٧٧ـ١٤٩١ز ـ خێڵی کوردی چەمشکەزەک ـی هێنایە بن سەر پەرستی خۆی و بەرە بە رە بە داوێنەی دەسە لآت و خاکی بن دەس خۆی پەرەی دا، سەر زەوی و ناوچە گەلێ تری لە باکوڕو غەربی دەریاچەی وان خستە سەر خاکی ئەمیرنشینی بە میرات پێ براوی خۆی (وودز، هەرئەوێ). ئەو میر ـە بە هاتنە سەرکاری دە و لەتی صەفەوی، لەگەڵ شائیسماعیل (٩٠٧ـ٩٣٠ مانگی و ١٥٠ـ١٥٢٤ز) پێوەندی گرێدا و لەگەڵ ئەوا لە شەڕەکان بە شداری کردوە و لەئەنجامدا لە **یەکێ لە شەرە کاندا، دوژمن دەسیکیان لە جومگەدا پە راندوە و شائیسماعیل لەجێی دەسە، پە ڕاوەکەی دەسی زێڕی بوکردوە و بە خالید یەکدەست خالید دەس زێڕین ناودار بووە** (بدلیسی، مەردوخ رۆحانی ٣٦٧، هەرئەوی) □ جێیّ خەفەتە لە باتی ئەوەی کورد یەک بگرێ و موتەحید بێ تا سەرکەوێ و نەتەوەی کوردیش دەوڵەتی تایبەت بەخۆی هەبێ، بۆ خزمەت بە خەڵک دەسی قەتع دەبێ و دەپەرێ (شەپۆل) لەو رۆژەوە، بە دڵسۆزی پەروە راندنی و ناوچەی (خەنس، مەلازگرد و ئوچکان موش)ی جوّی کردەوە، بە میرنشین بە خالید بەگ و برایانی ئەوی بەخشی (بدلیسی بە کوردی پە رەی ٦٢٨) و کردییە میری کوردستان، لە پاشان لە شائیسماعیل دور کەوتەوەو **بەسپای خۆی چەن ناوچەی تری هێنایەبن دەس خۆی و دەستوری دا تا خود بە بەناوی بخوێنن و سکەی زێڕی بە ناوی خۆی لێدا** (رۆحانی بابا مەردوخ ٣٦٨). لەدوای ماوەیەک، پەنای بە

Dr.Saleh Ebrahimi

سوڵتان سه‌لیم‌خانی عوسمانی بردوه (ساڵ ۹۱۸-۹۲٦ مانگی و ۱۵۱۲-۱۵۲۰ز) و سوڵتان سه‌لیم حوکومه‌تی به‌شێ له‌کوردستانی پێدا، هه‌ردانه سه‌کناو لافی ئازادی و سه‌ر به خوّی لێدا، کاتێ سوڵتان سه‌لیم له‌چالدران گه رایه‌وه، سپای نارده سه‌ری، دوای شه‌رێ خوێناوی به دیل گیراوله ئه‌سته‌مبوڵ له‌قه‌ناره درا (بدلیسی، هه‌رئه‌وێ).

خالید به‌گ ۲کور و ۳ برای به‌م ناوانه: کوره‌کان وه‌یس به‌گ‌و وه له‌د به‌گ و براکانیش به‌مناوانه (رۆستەم به‌گ، قوباد به‌گ‌و محه‌مه‌د به‌گ) هه‌بوو. دوای خالید به‌گی پازوکی ٦ ئه‌میر-ی پازوکی به‌سه‌ر ئه‌و ئه‌میر نشیه‌دا فه‌رمانره‌وایی‌یان کردوه، له‌نێو ئه‌واندا قلیج به‌گ کوری وه‌یس به‌گ‌و نه‌وه‌ی خالید به‌گ، وه یادگاری به‌گ له شوکوره به‌گیان که له‌وانی تر ناودارتر بووه، له زه‌مانی قلیج به‌گ، شاتیهماسب حوکومه‌تی (زگم)ی پێداکه تابیعی گه‌نجه‌ی ئاران بوو که له‌گه‌ڵ سه‌ر زه‌وه‌کانی تری پازوکی خست که به میرات بوّی مابو (هه‌رئه‌وێ، ۴۳۴). به‌کوژرانی وه‌یس به‌گی ۲ له شاخه‌ی خالید به‌گلو، له ۹۹۳۵ مانگی و ۱۵۸۵ز- له‌جه‌نگ له‌گه‌ڵ سپای عوسمانی، میرمیرانی میرنشینی پازوکی بنه بربو (هه‌رئه‌وێ ۴۳۷-۴۳۸). له‌وکورێ به ناوی ئیمام قولی به‌گ به جێماکه به ده‌ستوری شاعه‌باسی ئه‌وه‌ڵ پله‌ی پاسداری پێدرا (ته‌و حودی) -ده‌سه‌یێ له‌پازوکی یه‌کان که له روّژگاری قلیج به‌گی یه‌که‌م، له‌چغور-ی سه‌عد-ی ئێره‌وان و به‌خشگه‌لێ له‌ئاران جێگیر بون و له‌و ساڵانه‌ی که عوسمانی ده سه‌ڵاتی به سه‌ر قه‌فقازدا په‌یداکردبو، پازوکی له‌وێ بون، له‌کاتی ده‌وره دانی ئێره‌وان (۱۰۱۱-۱۰۱۲ مانگی و ۱۶۰۲-۱۶۰۳ز)، به‌هوّی شاعه‌باسی یه‌که‌م چونه‌ته نێو سپای پاشایی (ئیسکه‌ندر به‌گ، ۱۰۴۲). وه شه‌ڕ وانانی پازوکی به فه‌رمانده‌ری خوسره‌و سوڵتان پازوکی له به‌رانبه رسپای عوسمانیدا بوێری و نه به‌ردی یه‌کی فره‌مروّ یانه‌ی نیشاندا (هه‌رئه‌و ۱۰۴۴، مونه جیم یه‌زدی، ۳۱۰؛ حوسێنی ئوستورامادی ۱۷۷). خوسره‌و سوڵتان و گریلاکانی له‌دامرکاندنی راپه‌رینی عومه‌رخانی برادوست، حاکمی و رمێ و گرتنی قه‌ڵای دمدم

Dr.Saleh Ebrahimi

(: جم‌جم)وکوشتنی ئەو، یانی کورد بەکورد بەکوشتن دان (١٠١٨-١٠١٩ مانگی و ١٦٠٩-١٦١٠ز) بە شداربون (ئیسکەندەر بەگ، ١٣١٦-١٣١٨، ١٣٣٠-١٣٣٦، مونە جیم یەزدی، ٤٠١-٤٠٩) خوسرەو سوڵتان لە ١٠٢٠ مانگی و ١٦١١ز-، دوای **داگیرکردنی دژی دمدم، خوسرەو سوڵتان پازوکی سەر لەوە رامین دەر دێنێ** و لەدێ (نمەک)ی ناوچەی خوار، دە چێتە پێشوازی (وەلی محەمەدخان) پاشای ئۆز بەک،کە ویستویەتی بچێتە دیدەنی شاعەباس لەئیسفەهان و هیدیە و دیاریشی دەداتێ (هەرئەو، ٤٤٠). لە ١٠٣١ (مانگی و ١٦٢٢ ز-)، شاعەباس بۆ داگیرکردنی قەندەهار، لە ١٠١٢-١٠١٣ مانگی دەستوری بە **خوسرەو سوڵتان پازوکی دابو** کە هێرش بکاتە سەر زەوی، داوەر، کە قەڵای بوستی گرت (ئیسکەندەر بەگ ١٠٩٣-١٠٩٦) یانی قەڵای بوست بە دەسی پرهێزی خوسرەو **سوڵتانی پازوکی داگیرکراوە** (هەرئەو، ١٦١٠-١٦١٥؛ حوسێنی ئوستورابادی، ٢١٨). ئەمیرانی برادوست دەچنەوە سەر بەرزیکانی (حەسنوەیها) حاکمانی ناوداری دینەوە روشارە زور.

لەئاخرین ساڵی ژیانی شاعەباس (١٠٣٨ مانگی و ١٦٢٩ز)، **ئەوتار سوڵتان سەرۆک و مەزنی خێڵی پازوکی، حوکومەتی (خوار، سەمنان، دەماوێد و فیروزکۆ-ی بە دەس بووە** (ئیسکەندەر بەگ، ١٨١٣). **هەر لەو ساڵەدا سوارانی پازوکی بە دەستوری حاکمی دەماوەندکە لە خێڵی پازوکی بووە،** میرشامیر مەرعەشی مازندەرانی لەنێزیکی دەماوەند، دەگرن و دەیبە نە ئیسفەهان (مەرعەشی، ٣٨٩-٣٩١) - ژمارەی غازیانی پازوکی لە سپای صەفەویدا بەکوردانی کە لەهورِ-ەوە، بە تێگرا، بە ئەندازەی ژمارەی (شاسە-وەن)ەکان بون (مینوریسکی، ٥٧-٥٨). سپای زولفە قار خان موسڵلو، لە کاتی گرتنی بەغا (٩٣٠ مانگی و ١٥٢٤ز) **لەشەرِوانانی کوردانی کە لەهورِ، پازوکی، زەنگەنە و وەند،** پێک هاتبو. غازیانی پازوکی تادوا برانی حوکومەتی صەفەوی کورد و کورد، زادە (شێخ صەفی و تەبارەش؛ ئەحمە دکیسرە وی). لە ناوچە جیاجیاکاندا لەگەڵ نە یارانی

Dr.Saleh Ebrahimi

حوکومەت و لەگەڵ یاغی و تاغی و تالآن بەرو سەر بزێو، هەمیشە دەرگیر و لەشەڕا بون بە سودی صەفەوی. پازوکی و **پازوکیان لە پاراستن و دابین کردنی ئاسایشی خەڵکی ئێران، نەخشێ فرەگرینگ و بەرچاویان هەبووە** (نەسیری، ۸۳، ۱۹۴، موشیری، ۴۰۳، ۴۱۳).

پازوکی لە جێگیربونی حوکومەتی قاجاریشدا شوێنێ گرینگی هەبووە، ئاغامحەمەد خان قاجار(ی تورکەمەن) دوای راکردن لە شیراز (: سیریژ، سیراژ، سیراج (۱۱۹۳ـ مانگی و **۱۷۷۹**ز) یانی **۲۳۵** ساڵ بەر لەمرۆ (**۲۰** سپتامبری **۲۰۰۷**ز) بە بانگ هێشت کردنی مەجنون خانی کوردی سەرۆکی پرقودرەتی پازوکی یەکانی کورد، چوّتە (خـوارو وە رامین) و بە نێوبژی کردنی ئەو لەگەڵ قـاجار دەوە لو، سـەرەنجام ۲ شـاخەی خێڵـی قاجاری ئاشت کردەوە و موتتە حیدی کردن (نازانم ئەوکوردە، بۆلەگەڵ ئەوتار سوڵتانی پازوکی حاکمی (خوار، سەمنان، دەماوەند و فیروزکو) وکوردەکانی ترایەکیەتی ساز نە کردوە تا خوّی ببێتە هەمەکارە و پاشاو حاکم! یوّچ نوکەری بێخوشتر بووە لەسەر بـە خوّی کورد وکوردستان، ئەوەیە و تویانەکورد، تائێستا هەرچی کردوە بە ناوی ئێران و عەرەب و... تەواو بووە، هیوا دارم لە مروّوە ئێتر کورد خوّیان بوّخوّیان بن و موتتەحید بین تائێمە یش وەک گەلانی تردو لەتی ئازاد و سەر بە خوّی خوّمان هەبێ و لەوە پترژێر دەس و دیل نەبین کە بە خواری و پەستی بژین، کورد چون نەتەوە یەکی شاد و ژیر و بوێرە و مروێە ئەگەردە و **لەتی سەر بە خوّی خوّی هەبێ فرە زو سەردەکەوێ و عیلم و فەن و هونەرو تینیکی روژ باو بە دەس دێنێ** بە هیوای سەر بە خوّیی دەژیم (شەپوّل).

میژو نوسیوتی: کە **ئاغا محەمەد خان قاجار، مەجنون خانی کـوردی پـازوکی بـە سـەر کردەگی سپایێ دەنێرێتە سەر تاران و تاران دەگرێ و لە ۱۱۹۹ مانگی دە بێتە حاکمی تاران. یانی ۲۲۹ ساڵ بەر لەمروّ ۲۰ سپتامبری ۲۰۰۷**ز- (بامداد، ۳/۱۹٦، ئیعتماد سەڵتەنە میرئات...، ۸۴۷/۱). فەتحمە لیشا خەیرونیسا-ی کچی مەجنون خانی پازوکی بوّ خوّی مارە کرد (بامداد، ۱۹۷/۳. لە دەورانی فەتحمە لیشا (سـاڵی ۱۲۱۲-۱۲۵۰

Dr.Saleh Ebrahimi

مانگی و ١٧٩٧-١٨٣٤ز) **محەمەد ئەمین خان پازوکی کورد، لەسەرکردەکانی لەشکری** و لەمەزنەکانی خۆراسان بووە، کەلە ١٢٤٢ مانگی و ١٨٢٦ز- بە دەستوری حەسەنعەلی میرزا شوجاع سەڵتەنە والی خۆراسان، ئەمین خان پازوکی بە ٥٠٠ سوارەوە، دەچێتە کومەگی کامران میرزا حاکمی هیرات (ریازی هیرەوی، ٢٢-٢٣؛ سپێهر، ١/٣٦٨؛ هیدایدت، ٦٥٨). هەرلە و دەورانەدا سەردار **حاجی عەباسقولیخان، تاقەکوڕەی مەجنون** خان، سەرۆکی قشونی خۆراسان بووە. کوڕی ئەو بە ناوی حاجی ئەبولفه تح‌خان، لە رۆژگاری ناصرەدین شای قاجار لە دیوانیانی گەورەی خۆراسان هاتوتە ژمار و بۆماوە یەکیش بەرپرسی پاراستنی نەزم و ئاسایشی ئازربایجان بووە و بۆماوە یەکیش موعاونی نیزام دەو لەی شاسەوەن والی خۆراسان بووە و کوڕانی ئەو، بە ناوی محەمەد ئیبراهیم خان رەفیع مولک و مەمەد میهدی خان جەلیل مولکیش لەکاتی خۆیاندا لەگەورە و مەزنەکانی خێڵی پازوکی خۆراسان بون (ئەمین لەشکر، ١٥٥-١٥٧؛ تەوە حودی، ١/٤٨٠-٤٨٩). لە سەدەی ١٣ مانگی و ساڵەکانی سەرەتای سەدەی ١٤ مانگی، میرزا محەمەد خان پازوکی و نەوەکەی بە ناوی حاجی خانباباخان ئەمین رەعایا، سەرۆک و سەر بلوکی ئە رادان بووە. هەروا حاجی عەباسقولیخان پازوکی و کوڕەکەی بە ناوی جەعفەر قولیخان، سەرۆکی سورانی خێڵی ئەصانلو، هەروا رەزا حوسێن خان پازوکی و کوڕەکەی بە ناوی ئەبو تورابخان، سە رۆک و سەر بلوکی قشلاخی: (شاری کەرمساری ئێستا) بوون. حاکمان وگەورە و مەزنەکانی خێڵی پازوکی، هەمیشە بەسەر ناوچەی (خوار) لایوەرامین و تاران، حوکومەتیان کردوە و ئەمیر و سەرۆکی ناوچەکەبوون (ئیعتماد سەڵتەنە، موتەلیع، ٣/٣٤١-٣٧٩؛ ئەمین لەشکر، ٢٣٨). لە ١٣٢٩ مانگی و ١٩١١ز- پازوکییەکانی خوار، بە سەرکردەگی عەلیخان بێگلەربەگی و براکانیشی بە ناوی عەباسخان و ئیمام وێردیخان، لەگەڵ دەسەی مەشروتە خوازانی خێڵی ئەصانلو، بە فەرماندەری ئاغارە زاخان ئەصانلو سپای شەروانانی

Dr.Saleh Ebrahimi

حوکومەتی مەشروتەی لەبەرانبەر ئەرسەددە ولە، فەرماندەی سپای محەمەد عەلیشاکە دەیویست هێرش بباتە سەر تاران،کۆمەگیان کرد و هاتنی ئەویان لە جولگە و بان بەستێنی دە شتایی خوار، بۆماوەی ٩ ڕوژ، بە دوا خست تا حوکومەت، بە سەروسامانی بە خۆی بە خۆی داو بە هێزی شەڕوانانی خۆی توانی ئەرشەد، دەولە لە ناوچەی پێشەوای وەرامین تێک بشکێنێ (تەحقیقاتی مەیدانی).

لە بابەت دین و مەزهەب و کارو دەسە ڵاتی کۆنی پازوکی: فرەتری سەرچاوەکان فەرمودەی بدلیسییان لە شەرە فنامە، وەرگر تووە؛ کە نوسیویەتی: «هۆزەکانی پازوکی، فرەیان ڕەوەند و کۆچەرو چارەویَ بە خێوکەرن و دە ربەند، بە ئاینیش نین، هیچ لە چاکەو خراپە ناپرسن، لەخوا و پێی دوژە ناترسن» شەرە فنامە بەکوردی پەرەی ٦٢٧ و شەرە فنامە بە فارسی **٤٣٥،٤٣١).**

بەڵام ئەوەکە لەدە ورەی صەفەویدا لە بابەت شەڕوانانی خێڵی پازوکی واژەی (غازیان) بەکار براوە و مینورسکیش قسەی لێکردوە، لەوە دەچی شەڕوانانی پازوکی شیعە بوبن (پەرەی ٥٧)،کاری بنەرەتی پازوکی یەکان، هەروەکو فرەیێ لە هۆزو خێڵە کوردەکان، ئاژەڵ داری وکشت وکاڵ بووە، بۆوێنە لەکاتێکدا، **یادگار بەگ کەمەزنی پازوکی و حاکمی ئە لشگورد بووەگۆی بە دین نە داوە و مەلایان جوێن یان پێداوە، هەرلە سەر ئەوەیش تابلیێ ئازاومە ردونان بدە بووە و لەسایەی حوکومەتەکەی پازوکی بوژابونە وە و دە ولەت و داهاتیان فرە زور بووە و بە ئاژاڵداری وکشت وکاڵ گوند و مەزرای ئەلشگوردیان ئاوەدان کردوتە وە و پازدە (١٥)** ساڵێ حوکومەت کردوە و خوالەکوڵ بوڵەی مەلایانی کردوتەوە و بوڵای خوی بردوە، بەڵام قلیج بەگ کوری وەیس بەگی پازوکی بە لێزانی کاروباری حوکومەتی راپە راندوە و جوێندان بە ئیمامانی سوننی و قسەی سوک وکفر کردنی لەنێو پازوکیان هەلگرتووە و ئیسلامانە رەفتاری کردوە و بروەی بەئایین داوە و دڵی سونییانی راگرتووە و دوای مردنی شاتیهماسب، وەرەق، وەر

Dr.Saleh Ebrahimi

گەراوه و ئەلشگورد، هەروه کودەورەی پێشو، وێران کراوه. (پەرەی ٦٣١ و ٦٣٢ شەره فنامه بەکوردی). **ئەمین زەکی فەرمویەتی هوزێکی پڕحه شیمەتی پازوکی لە تاران، دەژین** و هێندیکێشیان له باشوری ئێرانی و **٥** هەزار مالێکیشیان له نێزیک یەریروانن... کوبەی پەرەی **٦٣٣** شەره فنامه بەکوردی تەحقیقی جەمیل روژبەیانی. لەشەر فنامەدا هاتووه‌که له زەمانی یادگار بەگدا تا (٢٠٠٠) مال له تایفه‌کانی دیکەی کورد، که هەمویان خویان به پازوکی دەزانی لەگوندو موچەو مەزرای پازوکی یەکان له ئەلشگورد، خەریکی کشت وکال و مەڕ و مالآت داری بون (شەرەفنامەی به فارسی **٤** ـ پەرەی **٤٣٥**).

سەر چاوه: ئەسەدی نوش ئازەر، روانینێ بەگەرمسار سەر زەوی تیشکی خوری و رشەدار، تاران، **١٣٧٨** هەتاوی؛ ئیسکەندەر بەگ مونشی، عالەمارای عەباس، به کوششی محەمەد ئیسماعیل ریزوانی، تاران، **١٣٧٧**، ئیعتماد سەلتەنە، محەمەد حەسەن، میرئات بولدان، بەکوششی عەبدولحوسێن نەوایی و هاشم موحەدیس تاران **١٣٦٧**؛ هەرئه و مەتله عی شەمس، تاران ١٣١٠-١٣٠٣ مانگی و ئەفشار سیستانی، ئێرەج، سەره تایێ لەسەر ناسینی خێلەکان، رەشمال و زوم نشینان و تایفه‌کانی هوزی خەلکی ئێران، تاران، **١٣٦٤**؛ ئەمیر ئەحمەدی، ئەحمەد. بیرەوەری یەکانی یەکەم سپەهبودی ئێران (لورکوژی کورد کوژ) بەکوششی غولام حوسێن زەرگەری نیژاد، تاران **١٣٧٣**، ئەمین لەشکر، قەهرەمان، روژنامەی سەفەر بو خوراسان لەگەل ناصرەدین شای قاجار ـ١٣٠٠ مانگی) بەکوششی ئێرەجی ئەفشار و محەمەد رەسول دەریاگەشت، تاران، **١٣٧٤**، بامداد میهدی، شەرحی حالی ریجالی ئێران، تاران، **١٣٤٧**، بدلیسی، شەره فنامەی ئەمیر شەره فخانی بدلیسی بەکوششی محەمەد عەباس، تاران، **١٣٤٣**؛ تەوه حودی که لیمولا، حەرەکەتی تاریخی کورد، بو خوراسان بو بەرگیری کردن لەسەر به خویی ئێران، مەشهەد، **١٣٦٤**؛ حوسێنی ئوستورا بادی، حەسەن، لەشێخ صەفی تا شاصەفی (تاریخی سولتانی). بەکوششی ئیحسان ئیشراقی، تاران، **١٣٦٤**؛ ریازی